

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КРИВОРІЗЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Психолого-педагогічний факультет
Кафедра соціальної педагогіки і соціальної роботи

«До захисту допущено»
Завідувач кафедри _____

Реєстраційний № _____
«__» _____ 2023 р.

Кваліфікаційна робота

ПРОФІЛАКТИКА БУЛІНГУ В МОЛОДІЖНОМУ СЕРЕДОВИЩІ

студентки гр. ЗСП м-22
ступінь вищої освіти «магістр»
психолого-педагогічний факультет
спеціальності 011 Освітні, педагогічні науки
освітньо-професійна програма «Соціально-
педагогічна робота з дітьми та молоддю»
Бичкової Світлани Юріївни

Керівник: кандидат педагогічних наук,
доцент, доцент кафедри соціальної
педагогіки і соціальної роботи
Размолодчикова Іванна Вікторівна

Оцінка:

Національна шкала _____

Шкала ТКТС _____ Кількість балів _____

Голова ЕК _____

(підпис) (прізвище та ініціали)

Члени ЕК _____

(підпис) (прізвище та ініціали)

(підпис) (прізвище та ініціали)

(підпис) (прізвище та ініціали)

Кривий Ріг - 2023

ЗАПЕВНЕННЯ

Я, Бичкова Світлана Юріївна, розумію і підтримую політику Криворізького державного педагогічного університету з академічної доброчесності. Запевняю, що ця кваліфікаційна робота виконана самостійно, не містить академічного плагіату, фабрикації, фальсифікації. Я не надавала і не одержувала недозволену допомогу під час підготовки цієї роботи. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають покликання на відповідне джерело.

Із чинним Положенням про запобігання та виявлення академічного плагіату в роботах здобувачів вищої освіти Криворізького державного педагогічного університету ознайомена. Чітко усвідомлюю, що в разі виявлення у кваліфікаційній роботі порушення академічної доброчесності робота не допускається до захисту або оцінюється незадовільно.

(підпис) _____

Роботу виконано на кафедрі соціальної педагогіки і соціальної роботи Криворізького державного педагогічного університету, Міністерство освіти і науки України.

Захист кваліфікаційної роботи відбудеться «09» грудня 2023 року о 9.00 годині на засіданні екзаменаційної комісії з атестації здобувачів вищої освіти зі спеціальності 011 Освітні педагогічні науки, освітньо-професійної програми «Соціально-педагогічна робота з дітьми та молоддю».

Адреса: Навчальний корпус №1 Криворізького державного педагогічного університету, Дніпропетровська обл., м. Кривий Ріг, пр. Гагаріна 54.

Науковий керівник: кандидат педагогічних наук, доцент Размолодчикова Іванна Вікторівна доцент кафедри соціальної педагогіки і соціальної роботи психолого-педагогічного факультету Криворізького державного педагогічного університету

Рецензент: кандидат педагогічних наук, старший викладач кафедри соціальної педагогіки і соціальної роботи Василюк Тамара Григорівна

Кваліфікаційна робота містить результати власних досліджень. У роботі вказано наукову новизну та практичне значення одержаних результатів, зазначено експериментальну базу, особистий внесок і результати апробації кваліфікаційного дослідження.

Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело _____ (Бичкова С.Ю.)

ЗМІСТ

ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ БУЛІНГУ В СУЧАСНОМУ МОЛОДІЖНОМУ СЕРЕДОВИЩІ	9
1.1. Педагогічні погляди на булінг у молодіжному середовищі.....	9
1.2. Дискримінація як засіб соціалізації.....	19
Висновки до розділу 1.....	24
РОЗДІЛ 2. ЕТНОКУЛЬТУРНЕ ВИХОВАННЯ У СУЧАСНОМУ ЗАКЛАДІ ОСВІТИ	25
2.1. Спеціаліст соціально-педагогічної сфери як носій етносу.....	25
2.2. Формування м'яких навичок як умова безпечного співіснування в молодіжному середовищі.....	30
Висновки до розділу 2.....	34
РОЗДІЛ 3. ДОСЛІДНА ПРОГРАМА ЗАПОБІГАННЯ БУЛІНГУ В МОЛОДІЖНОМУ СЕРЕДОВИЩІ	36
3.1. Програма запобігання булінгу в молодіжному середовищі: синергетичний підхід.....	36
3.2. Дослідницька перевірка ефективності програми.....	42
3.3. Результати дослідження	49
Висновки до розділу 3.....	52
ВИСНОВКИ	54
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	56

ВСТУП

Актуальність дослідження. У процесі реформування освітньої системи, проблеми булінгу (цькування) та насильства в шкільному середовищі досить часто виступають серйозною перешкодою задля досягнення мети – всебічного розвитку дитини. Діти будь якого віку потребують допомоги дорослих. Особливо, якщо кривдники завдають серйозної шкоди як фізичному так психічному здоров'ю здобувачів освіти.

Заклад освіти відіграє важливу роль у створенні умов для здобуття учнями та ученицями знань в безпечному освітньому середовищі, формуванні ставлень та навичок, які потрібні, щоб уникнути та запобігти проявам насильства, безконфліктного спілкування, ненасильницької поведінки.

Андрєєнкова В. З колегами наголошує: що «Вирішальна роль у протидії насильству і булінгу належить педагогам. Проте впоратися з цією проблемою вони можуть тільки завдяки системному підходу та підтримки керівництва школи, батьків, представників місцевих органів влади та громадських організацій, а також із залученням та участі дітей та молоді» [36].

Незважаючи на значні досягнення психолого-педагогічної науки, які проводяться аби дослідити явище булінгу, соціально-педагогічна наука здебільшого залишається малодослідженою. Важливо підкреслити, що булінг в молодіжному середовищі є складним явищем, яке потребує широкої уваги до різних систематичних чинників, у тому числі й соціально-педагогічного.

У Законі України «Про повну загальну середню освіту» ч. 1 йдеться: «Безпечне освітнє середовище – сукупність умов у закладі освіти, що унеможливають заподіяння учасникам освітнього процесу фізичної, майнової та/або моральної шкоди, зокрема внаслідок недотримання вимог санітарних, протипожежних та/або будівельних норм і правил, законодавства щодо кібербезпеки, захисту персональних даних, безпеки харчових продуктів та/або надання неякісних послуг з харчування, шляхом фізичного та/або

психологічного насильства, експлуатації, дискримінації (булінг, цькування), поширення неправдивих відомостей тощо, пропаганди або агітації, а також унеможлиблюють вживання на території закладу освіти алкогольних напоїв, тютюнових виробів, наркотичних засобів, психотропних речовин» [16].

Соціальний педагог відіграє важливу роль у створенні позитивного освітнього середовища та безпосередньо здатен впливати на освітні, соціальні та емоційні результати учнів, а також і на поширеність булінгу.

Відповідно теми нашого дослідження, ми будемо розглядати особистість соціального педагога як ключову фігуру чинника позитивних змін у боротьбі з булінгом. Оскільки саме соціальний педагог закладу освіти – це один із найважливіших професіоналів у боротьбі з булінгом.

Політика школи, клас, вчителі, групи однолітків у школі можуть бути пов'язані з цькуванням, тому явище булінгу треба ретельно вивчити та аналізувати з різних точок зору.

Дані досліджень свідчать про те, що нам потрібно на даний момент відвести очі від людей, які знущаються, і тих, хто зазнає знущань, щоб серйозно поставитися до суспільних, політичних, правових, інституційних, соціальних і педагогічних аспектів шкільне знущання. Зокрема, педагогічний погляд на шкільне цькування має розглядати всі процеси, які відбуваються в школі, і те, як ці процеси можуть породжувати, а також протидіяти цькуванню. Педагогічна перспектива має враховувати національну та місцеву шкільну політику; школа як організація і як установа; вчителі як зразки для наслідування, їх керівництво класом і зусилля, спрямовані на соціальне та моральне зростання учнів; і соціальні процеси та механізми в шкільних класах і групах однолітків. Така перспектива фокусується, зокрема, на факторах школи, класу, вчителя, шкільного класу та групи однолітків, а також на тому, як ці фактори сприяють нашому розумінню цькування в школі та педагогічних можливостей, які ми можемо мати для протидії цьому.

Перші наукові розвідки проблеми булінгу належать скандинавським та британським вченим, серед яких: Д. Лейн, Е. Мунте, А. Пікас, Е. Роланд, П.

Хайнеманн. На початку 90-х років ХХ ст. теоретичні засади булінгу почали вивчатись у США. Розроблена Д. Ольвеусом модель булінгу в освітньому середовищі послужила основою подальшого вивчення цього явища. Дослідження українських науковців спираються на зарубіжний досвід. Зокрема, проблему насильства в освітньому середовищі на сучасному етапі розробляють такі українські вчені, як Т. Алексєєнко, С. Бурова, О. Барліт, А. Губко, М. Дмитренко, А. Король, О. Лавриненко, Л. Лушпай, В. Панок, А. Полянничко, В. Синьов та ін. Цінними для нашого дослідження є праці Л. Лушпай [29].

Мета - дослідити педагогічні погляди на шкільне знуцання: дослідити роль і вплив педагогіки щодо цькування.

Завдання дослідження :

- теоретичних дослідити явище булінгу як відкритого, неоднозначного, складного та багатогранного поняття та явища;
- переглянути теоретичні погляди, щоб уточнити розуміння складності шкільного булінгу;
- розробити програму із елементами застосуванням соціально-педагогічного етносу для ефективної протидії шкільного булінгу.

Об'єкт дослідження – процес запобігання булінгу в молодіжному середовищі.

Предмет дослідження – умови формування соціально-педагогічного етносу в закладі освіти.

Гіпотеза дослідження – ефективність протидії булінгу підвищиться в разі систематичного і системного застосування елементів соціально-педагогічного етносу.

Методи дослідження. Для досягнення мети та завдань дослідження застосовано комплекс методів:

– теоретичні (аналіз, синтез, порівняння, систематизація, узагальнення, абстрагування);

- емпіричні (спостереження, тестування, педагогічний експеримент);
- методи обробки експериментальних даних (методи узагальнення результатів дослідження).

Методологічну основу дослідження становлять концептуальні положення класиків філософії, психології, педагогіки, соціальної педагогіки, праці відомих зарубіжних та вітчизняних педагогів Й. Песталоцці, Р. Штайнера, М. Монтесорі, С. Шацького, А. Макаренка, С. Русової, В. Сухомлинського, О. Барліт, О. Синюкової, В. Петросянц та ін. Проблематику цькування у закладах освіти досліджували науковці: Є. Грибанов, Р. Іванченко, Л. Нечипорук, Т. Веретенко, О. Ожйова, В. Пономарьов, В. Соловйов, І Сидорчук, Н. Заверико, О. Шуміло, Л. Широкоградюк, Е. Лейн, Е. Роланд, Д. Міллер, К. Таттум, Д. Арора, Д. Томпсон та інші.

Практичне значення роботи полягає в розробці та впровадженні в систему роботи освітнього закладу програми із елементами соціально-педагогічного етносу.

Дослідницьким майданчиком виступила Криворізька гімназія № 67.

Апробація результатів дослідження. Результати дослідження обговорювалися на засіданні кафедри соціальної педагогіки і соціальної роботи (жовтень 2023 року). Представлені у вигляді *тез* «Формування м'яких навичок як умова безпечного співіснування в молодіжному середовищі» на *XII Міжнародній науково-практичній конференції «INNOVATIONS AND PROSPECTS IN MODERN SCIENCE» (20-22.11.2023 року у Стокгольмі, Швеція).*

Структура роботи. Робота складається зі вступу, трьох розділів, семи підпунктів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел (71 позиція).

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ БУЛІНГУ В СУЧАСНОМУ МОЛОДІЖНОМУ СЕРЕДОВИЩІ

1.1. Педагогічні погляди на булінг у молодіжному середовищі

Сучасні дослідження шкільного булінгу в різних країнах світу охоплюють різноманітні дисципліни, а також величезний діапазон найрізноманітніших, часто зовсім протилежних теоретичних і методологічних точок зору. У наш час агресивність молоді та насилля серед школярів все частіше стають предметом уваги соціальних педагогів, психологів, шкільних вчителів та медиків. На жаль, констатуємо те, що сучасне суспільство з легкістю відмовляється від моральних цінностей. Зміни, що відбуваються в економічній, політичній, соціальній сфері активно сприяють поширенню такого ганебного, на наш погляд явища, як булінг.

Варто наголосити, що проблемою булінгу переймаються переважно фахівці педагогічної та психологічної галузі знань. Це логічно. Адже булінг категорія соціальна, яка стосується внутрішньо-особистісних взаємин між учасниками освітнього процесу. Так складається, що про шкільний булінг керівники шкіл, фахівці та самі учні часто мовчать. Це робиться для того, аби не псувати репутацію закладу. Однак таку замовчування не вирішує проблеми, а навпаки її посилює.

У 1969 році шведський лікар Пітер-Пауль Хейнеманн запровадив термін «моббінг», що з англійської перекладається як «знуцання». Більш глибокі дослідження цього явища він представив у своїй книзі *Mobbning: Gruppvåld bland barn och vuxna* (Heinemann 1972). Посилаючись на етолога Конрада Лоренца (1968), у якого він також запозичив термін моббінг, Хейнеманн припустив, що знущання є формою групового насильства по відношенню до девіантних членів. Цей термін та його ідеї набули широкого поширення у Швеції в 1969 році через серію статей в одній із найвпливовіших щоденних газет Швеції *Dagens Nyheter* (Larsson 2008; Nordgren 2009)[9, с. 101–121.].

Кілька років по тому у скандинавських країнах продовжили дослідження шкільного булінгу. Спочатку в Швеції, потім у Норвегії цей напрям було продовжено роботою скандинавського психолога Дена Олвеуса (1973, 1978). Він визначає булінг як «повторювану агресію, спрямовану на менш владних осіб» [10, с. 165–174.].

Учений провів першу серію емпіричних досліджень булінгу серед школярів у Стокгольмі на початку 1970-х років. Предметом його дослідження виступали індивідуальні особливості та психологічний розвиток як тих, хто цькує, так і тих, хто став жертвою. Протягом 1980-х років Олвеус розробив і впровадив одну з найвідоміших програм протидії булінгу, так звану Програму запобігання булінгу Олвеуса (ОВРР), у Норвегії (Olweus & Limber, 2007, 2010).

Таким чином ми з'ясували, що дослідження шкільного булінгу бере свій початок у Швеції, а потім у Норвегії в психології розвитку.

Окрім психологів та педагогів, інтерес до шкільного булінгу почав зростати серед соціальних психологів, соціальних педагогів, соціологів, кримінологів, вчених у галузі охорони здоров'я, соціальних антропологів, філософів та інших (наприклад, Horton, 2011; Modin, Låftman, & Östberg, 2015; Payne & Smith, 2013; Ringrose & Renold, 2010; Schott & Søndergaard 2014b; Ttofi & Farrington, 2011).

У той час як Олвеус розпочав дослідження з вивчення осіб, які знущаються, і тих, хто зазнає знущань, у дев'яностих роках фінський психолог Крістіна Салміваллі та її колеги розробили рольовий підхід, стверджуючи, що наше розуміння знущань не може обмежуватися бінарними ролями хуліган і жертва (Salmivalli, 1999; Salmivalli, Lagerspetz, Björkqvist, Österman, & Kaukiainen, 1996). Відповідно до Salmivalli (1999), ролі учасників виникають у соціальних взаємодіях і породжуються взаємодією між індивідуальними схильностями, потребами та очікуваннями групи однолітків.

Крістіна Салміваллі зазначає: що «окрім жертв, які є об'єктами булінгу, та хуліганів, які є активними та ініціативними кривдниками, до

булінгу різними способами можуть бути залучені й інші присутні однолітки. Помічники стосуються молоді, які охоче приєднуються до булінгу, коли хтось його почав, і таким чином допомагають хулігану. Підкріплювачі - це молодь, яка пропонує позитивний зворотний зв'язок хулігану, діючи як розважальна аудиторія, наприклад, сміючись і підбадьорюючи хулігана. Аутсайдері – це ті, хто залишається пасивним, тримається осторонь і не стає ні на чю сторону. Захисники – це особи, які різними способами намагаються допомогти та підтримати жертву. Одна з переваг рольового підходу учасника полягає в тому, щоб розширити наше розуміння булінгу за межі обмеженого зосередження на тих, хто ініціює та керує булінгом, і тих, хто став його жертвою» [46, с. 668–676.].

Станом на сьогодні дослідники булінгу розглядають як індивідуальні, так і контекстуальні фактори. Учених цікавить, як ці фактори можуть взаємодіяти, щоб спричинити булінг.

Ця проблема постала настільки гостро, що її досліджують в міжнародному полі. Основними дослідниками шкільного булінгу та кібербулінг виступають соціальні педагоги, психологи, кримінологи та медична спільнота.

Соціально-психологічні традиції та антропологічні перспективи вносять свій вагомий вклад у цю сферу. Зосередивши свою увагу на тому, як можна дослідити булінг у середовищі однолітками та школою. (Adler, & Adler, 1998; Cadigan, 2002; Duncan, 1999; Eder, Evans, & Parker, 1995; Kinney, 1993; MacDonald). & Swart, 2004).

Дослідники цього феномену, визначають булінг (цькування) як довготривалий і систематичний акт агресії. Наголошуючи, що, окрім цього, це явище розглядають як «підтип агресії», який має багато форм, як фізичних так і словесних (Е.Пелігріні, С. Салмівалі); характеризується деструктивною взаємодією (Р. Дж. Хезлер), неодноразовими нападами – соціальними або вербальними – з боку тих, хто має вищий статус (булери) (В. Бесар),

здійснюють тривалі, навмисні, насильні дії, спрямовані проти особистості, яка не в змозі дати відсіч кривдникам (Д. Лейн) [3, с. 16].

Психологи та педагоги не безпідставно стверджують, що булінг у молодіжному середовищі може бути пов'язаний з ідеологією, гегемонією та суспільними структурами влади, такими як гендерні структури/дискурси влади та гетеро нормативність.

Провівши ґрунтовне дослідження з даного питання, ми виявили, що шкільний булінг, як явище, характеризується трьома основними формами: фізичною, психічною та економічною.

Фізична форма характеризується – ударами, підніжками, умисними поштовхами, побоями, ляпасами, стусанами, навмисним нанесенням інших тілесних ушкоджень та ін. Сексуальний булінг також відносять до фізичної форми булінгу (дії сексуального характеру, принизливі жести, погляди, пропозиції, рухи тіла, жарти тощо).

Психологічна форма характеризується – насильством, що пов'язане з дією на психіку. Воно наносить психологічну травму шляхом застосування погроз або словесних образ, залякування, переслідування, створенням напруженої атмосфери. До психологічної форми також відносять: вербальний булінг (образливі жести та дії, бойкот, залякування, ізоляцію, вимагання, кібербулінг від якого останнім часом потерпає не тільки молодь, а й значна частина дорослого населення. Кібербулінг вчиняють за допомогою Інтернету, мобільних телефонів, інших електронних пристроїв).

Економічна форма характеризується пошкодженням одягу чи майна, крадіжками особистих речей, відбиранням та вимаганням грошей.

Важливо пам'ятати, що суть булінгу вбачається не в самій агресії або у злобній поведінці кривдника. Вона може проявлятися в зневазі, презирстві — сильному почутті відрази до того, хто ніби (на думку кривдника. булера) не заслуговує на повагу. Це дозволяє кривдникам наносити шкоду не відчуваючи провини, співчуття чи емпатії до потенційної жертви. Кривдник

домінує над жертвою, він сам надає собі право, контролю над ситуацією, виключення або ізоляцію жертви.

Характерну поведінку кривдника (булера) виділяє ряд факторів, які ми подаємо у таблиці 1.

Табл. 1

Фактори поведінки кривдника

№ п/п	Тип поведінки	Характеристика
1	<i>Прийнятний</i>	зазвичай поводить соціально прийнятним способом; виявляє піклування про інших, непогано навчається. Та інколи поводить не передбачувано, виявляє агресію, принижуючи інших учнів, хоча й піддається вихованню.
2	<i>Зовні привабливий</i>	дитина цього типу характеризується зовнішньою привабливістю, у неї не бракує матеріальних речей, вона має досить непогані оцінки, у колі друзів демонструє лідерські якості, але відчуває задоволення, коли знущується з інших. І цим самим неначе випадає зі звичайних стереотипів. Це пояснюється тим, що не завжди враження про дитину співпадають з тим, якою вона є насправді, адже багатьом дітям важко справлятися зі своїм персональним розвитком та самоповагою, а тим паче з очікуваннями, що покладають на них батьки та інші люди. Вони ніби вдягають маску хороброї дитини.
3	<i>У повному озброєнні</i>	Такий тип поведінки кривдника має стійкі наміри чинити булінг. Особливо це проявляється тоді, коли відсутні спостерігачі. В той же час кривдник намагається ввести в інших в оману та всіляко задобрити їх, демонструючи поведінку «хорошої дитини». Свої власні почуття вони ховають так глибоко, що самі не в змозі їх ідентифікувати. Вони добре розуміють стан іншої людини та вміло користуються цим, помічають вразливі сторони потенційної жертви.
4	<i>Статусний</i>	Цей тип булера проявляється у навмисній показовості актів знущання. Кривдники цього типу намагаються завжди бути на «сцені», вони завоюють аудиторію спостерігачів, підживлюючись їхніми лестощами і підлабузництвом.
5	<i>Імпульсивно-агресивний</i>	Це булери, яким властиві слабкі соціальні навички, непередбачувано жорсткі, агресивні реакції навіть у випадку слабкої провокативної поведінки, вони звинувачують інших; зазвичай мають проблеми в розвитку; слабкі нахили до навчання.

У будь якого із цих випадків, прояви булінгу – це прояви дискримінації.

У рамках мультидисциплінарного дослідницького проекту булінгу під назвою eXbus project (Kofoed & Søndergaard, 2009; Schott & Søndergaard 2014b), що проводився науковцями Данії було визначено традиційні психологічні перспективи розвитку та освіти. Вони наполягають на відмові від оригінального традиційного визначення булінгу. Пропонуючи інше визначення булінгу, в яке також закладено теоретичне розуміння того, чому відбувається булінг.

Їхнє визначення наголошує на довготривалому соціальному процесі створення неформальних груп через механізми включення та виключення як забезпечення соціального контексту для булінгу; зміни позицій, що загрожують груповому порядку як джерело страху і тривоги; і як залякування є відповіддю на цей страх і ризик бути виключеним через проектування загрози груповому порядку на конкретних осіб, які систематично виключаються як «інші»; жертви позбавлені соціального визнання, необхідного для людської гідності.

Шкільне насилля – це вид насилля, за якого має місце примус, застосування насильницьких дій серед учнів або вчителями по відношенню до учнів. Найчастіше в учбових закладах зустрічається психологічне насилля, яке викликає у жертви емоційне напруження, принижує її і знижує її самооцінку. Жертвою може стати будь-яка дитина, але зазвичай це ті учні, які є слабшими або якимось відрізняються від інших [56, с. 20].

Акти знущання в закладі освіти – це не просто виміщення злості, навіть ненависті чи неповаги. Кривдники, булери, обирають собі жертвами тих учнів, хто знаходиться в не вигідному становищі. Наприклад, це можуть бути представники інших етнічних культур, учні, які перевелися з іншого навчального закладу, учні, що потребують особливих освітніх умов, діти, які відрізняються низьким фінансовим становищем, учні з низьким соціальним рівнем, манерою поведінкою, зовнішнім виглядом, манерою говорити тощо.

Психологи наполягають, що соціальна ізоляція та цькування – це наслідок соціальної невідповідності групи. Соціальна невідповідність деякими, більш сильнішими учнями, сприймається як відхилення і призводить до несумісності між культурою однолітків і зміни ставлення до інших осіб [9;10; 21].

Тейер-Бекон наголошує: «Якщо ми є соціальними істотами, які піддаються помилковим і обмеженим власною приналежністю та втіленням як на мікрорівні, так і на макрорівні, тоді ніхто з нас не може претендувати на привілейовану свободу волі. Ніхто з нас не має Божого погляду на Істину. Наша єдина надія на подолання наших власних індивідуальних обмежень, а також наших соціальних/політичних обмежень (культурних та інституційних) полягає в співпраці з іншими, не схожими на нас, які можуть допомогти нам усвідомити наші власні обмеження. Враховуючи нашу помилковість, тоді ми повинні прийняти цінність інклюзії з епістемічних міркувань, щоб мати надію на постійне вдосконалення нашого розуміння. Включення точок зору інших у наші дебати та дискусії дає нам можливість виправити наші стандарти та покращити аргументи для наших тверджень»[59].

Термін «булінг» походить від англійського дієслова *bullying*. Відповідно до Кембриджського словника англійської мови дієслово *bullying* має таке значення: «ображати або залякувати когось, хто є меншим або менш впливовим ніж ви, досить часто примушування такої особи до небажаних дій». Оксфордський словник визначає дієслово *bullying* як «прагнути завдати шкоди, залякати або примусити до небажаної дії уразливу особу або особу, яка сприймається як така». Українською мовою цей термін перекладається як «залякування», «цькування» [7, с. 5].

Булєрів зазвичай відрізняє авторитарність та епатажна поведінка. У словнику читаємо: «Авторитарність (від лат. *Auctoritas* – влада) – соціально-психологічна характеристика особистості, що відображає її прагнення максимально підпорядкувати своєму впливу партнерів повзаємодії та

спілкуванню. Пов'язана з такими особистісними рисами, як агресивність, завищені самооцінка і рівень домагань, схильність до наслідування стереотипів, слабка рефлексія та ін. У поведінці звичайно проявляється як прагнення будь-якими засобами домогтися домінуючого положення в групі, зайняти максимально високу позицію в структурі влади [68]; «Епатажна поведінка (від фр. *epatage* - уражати, приголомшувати) — скандальна витівка; поведінка, що порушує загальноприйняті норми і правила [68, с. 130].

У Законі України «Про освіту» читаємо: «Булінг (цькування) – діяння (дії або бездіяльність) учасників освітнього процесу, які полягають у психологічному, фізичному, економічному, сексуальному насильстві, у тому числі із застосуванням засобів електронних комунікацій, що вчиняються стосовно малолітньої чи неповнолітньої особи та (або) такою особою стосовно інших учасників освітнього процесу, внаслідок чого могла бути чи була заподіяна шкода психічному або фізичному здоров'ю потерпілого» [36].

Соціально-екологічна наука трактує булінг як соціальне явище, яке встановлюється та зберігається з часом у результаті складної взаємодії між індивідуальними та контекстуальними факторами.

Хоча визначення Олвеуса є найпоширенішим у світі, у науковій літературі існують різні визначення булінгу, а дебати про те, що таке булінг і як йому можна запобігти, все ще тривають (наприклад, Canty, Stubbe, Steers, & Collings, 2016; Carrera, De Palma & Lameiras, 2011; Ellwood & Davies, 2010; Frånberg & Wrethander, 2011; Kousholt & Fisker, 2015; Ringrose & Renold, 2010; Schott, 2014; Volk, Dane & Marini, 2014).

Зокрема, проблематизується умисел заподіяння шкоди. Наприклад, знущання можуть мати місце серед студентів, які сприймають фактичне знущання як нешкідливий жарт чи гру. Таким чином, є випадки, коли важко визначити, «де закінчується жарт і починається образа» (Carrera et al. 2011, р. 486). Інші стверджують, що булінг слід визначати як цілеспрямовану

поведінку, зосереджену на соціальному домінуванні, репутації та ресурсах, а не просто навмисне заподіяння шкоди (Volk та ін., 2014).

Оскільки нас цікавить соціальний аспект дослідження булінгу в молодіжному середовищі, – нам імпонує точка зору Твемлоу та Сакко (2013), які свої наукові доробки зосредили на соціальному контексті та знуцаннях у державній школі. Визнаючи їх як тріаду, яка складається з трьох ролей: учень, який знуцається, учень, який зазнає знуцань, і спостерігач.

Тріадичне визначення булінгу має складне внутрішнє значення. Твемлоу та Сакко (2013) визначають шкільне цькування як «повторюваний шкідливий вплив на людину або групу (жертву) множинних епізодів шкоди багатьма різними особами та групами (хуліганам), які сприймаються як сильніші, ніж жертва, і сприймаються переважно через активну чи пасивну роль сторонніх спостерігачів, пов'язаних із хуліганом і жертвою в складних соціальних взаємодіях і груповій динаміці. Часто учень, який цькує, робитиме лише те, що дозволяє соціальна група» [60, с. 291].

Відповідно до цього дослідження доведено, що знуцання, як правило, є більш поширеним у шкільних класах, де сторонні частіше підсилюють знуцання та не можуть захистити жертв (Kärnä, Voeten, Poskiparta, & Salmivalli, 2010; Nocentini, Menesini, & Salmivalli, 2013; Salmivalli, Voeten, & Poskiparta, 2011; Thornberg & Wänström, 2018).

Barboza та Schiamberg, визначають шкільний булінг – як складну поведінку з кількома причинами та факторами ризику, починаючи від індивідуальних особливостей і закінчуючи шкільним середовищем і широкими соціальними контекстами. Дослідники наголошують, що програми попередження булінгу та втручання мають бути спрямовані на складність індивідуальних, шкільних, сімейних та громадських контекстів, у яких розгортається булінг. Тому що існує багато різних факторів, які впливають на це явище [9, с. 101–121.].

Саме тому залякування ми повинні аналізувати з різних точок зору: психологічної, педагогічної, соціальної, соціологічної та антропологічної, а також через різні підходи.

Лангманн і Сефстрьом стверджують, що булінг слід розуміти як результат діяльності школи як інституції спілкування, а не як відхилення від її звичайної діяльності. Вони вказують на дві логіки навчання:

- часову логіку «не зараз, а пізніше»; та

ієрархічну та дефіцитну логіку «чим більше ти стаєш схожим на вчителя (як представник дорослого), тим краще».

Ці логіки створюють паралель між реальним і нереальним світом. Залякування, як правило, відбувається в нереальному світі школи. Крім того, Лангманн і Сефстрьом критикують педагогіку, яка відповідає нормам, як спосіб боротьби зі шкільним булінгом, оскільки вона все ще ризикує підтвердити ієрархічну та дефіцитну логіку навчання та помістити булінг у нереальний світ. Вони підкреслюють потребу в педагогічній і політичній перспективі, яка водночас викриває та ліквідує структуру влади, яка виключає певних людей із суспільної спільноти, а також засновує та концептуалізує всесвіт, який дозволяє кожному зайняти своє рівне та законне місце як повноцінний живий суб'єкт. Лангманн і Сефстрьом виступають за педагогічну теорію, засновану на рівності, яка створює можливості для етичних і політичних дій у повсякденному шкільному житті учнів і звільняє місце для політичної суб'єктивації [46].

Йоганнес Фінне, Ерлінг Роланд і Фроде Свартдал аналізуючи проблему булінгу, виділяють її однобічний індивідуалізований підхід щодо знущань. Вони стверджують, що на знущання сильно впливає класне співтовариство, і цьому сприяють структура популярності в шкільному класі, тиск з боку однолітків, групові норми, пасивні спостерігачі, які підтримують залякування, погане навчання та керівництво в класі, а також наявність моральної незаангажованості.

У статті «Професійна відповідальність, збалансування інституційної логіки у введенні нових правил і практик боротьби з булінгом і таким, що принижує гідність», Йоакім Ліндгрєн та Сара Карлбаумспираючись на інституційну теорію, показують, що фільтри, сегментування, з'єднання та розмежування можна використовувати як аналітичні інструменти для кращого розуміння того, що відбувається та на рівні школи під час впровадження політики та практик для протидії булінгу та приниженню гідності.

Отже, ми визначили, що шкільний булінг – це форму навмисної, систематичної, агресивної поведінки одного чи кількох учнів, яку вчиняють стосовно іншого з використанням дисбалансу влади чи фізичної сили за підтримки або мовчазної згоди частини або всього колективу.

Роботу із запобігання булінгу в молодіжному середовищі слід проводити систематично і послідовно не тільки з ймовірними булерами, але і з тими, хто за цим спостерігає (спостерігачами).

Варто зауважити, що булінг ніколи не припиняється самостійно. Аби зупинити це ганебне явище – потрібне втручання сторонньої особи, фахівця (у нашому випадку – соціального педагога), плідна і результативна робота якого, спроможна подолати явищебулінгу.

1.2. Дискримінація як засіб соціалізації

Конституція України «проголошує життя і здоров'я людини, її честь і гідність, недоторканність і безпеку як найвищусоціальну цінність (частина перша статті 3), наголошуючи, що кожен має право на повагу до його гідності. Ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує його гідність, поводженню чи покаранню» [24].

У наукових джерелах доведено, що людина, як біологічна істота формується як соціальний індивід перебуваючи в колективі. Система людської діяльності — це колективна сукупність людей та інших ресурсів,

організованих у єдине ціле щоб досягти мети. На людей у системі впливає перебування в системі, і, в свою чергу, люди своєю участю в системі впливають на систему та змінюють її. Люди в системі вибирають як індивідуально чи колективно виконувати завдання, які дозволять їм досягти визначеної мети.

Науково доведено, що агресивна поведінка у дітей та підлітків у певній мірі вважається віковою нормою. Адже, ще з давніх-давен, людині для того, щоб вижити, необхідно було проявляти агресію – виборювати право на життя. Тобто, історичні джерела підтверджують, що поведінка з метою заподіяти шкоду іншій людині, демонструє право на виживання. І в межах норми це є прийнятно.

Проте, як стверджує наукова спільнота, є частина дітей і підлітків, у яких відбувається відхилення від нормальної лінії розвитку. Такі діти проявляють стабільно високі рівні агресивної поведінки. Їм подобається вчиняти акти дискримінації над іншими. І ці рівні вже не є віковою нормою. Саме така поведінка й представляє особливий інтерес для педагогів та психологів.

Тлумачний словник-мінімум із соціальної педагогіки та соціальної роботи трактує дискримінацію як: «**Дискримінація** – *discrimination* (лат. *diskriminatio* – розрізняю, розділяю) – навмисне позбавлення або обмеження прав окремих громадян, певних соціальних груп чи громадських організацій, здійснюване за ознаками расової, національної або державної приналежності, майнового стану, політичних чи релігійних переконань, статі тощо» [58, с. 48].

Отже, прояви булінгу в молодіжному середовищі, ми розглядаємо як прояв дискримінації. У Законі України: «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» є утиск – небажана для особи та/або групи осіб поведінка, метою або наслідком якої є приниження «...їх людської гідності за певними ознаками або створення стосовно такої особи чи групи осіб напруженої, ворожої, образливої або зневажливої атмосфери» [41, с. 412].

Це ж джерело соціалізацію визначає як: «**Соціалізація** – *socialization* (лат. *socialis*– товариський, громадський) – 1) процес засвоєння індивідом суспільного життя і норм соціальних відносин у результаті спільної діяльності, спілкування з іншими людьми, навчання та виховання; 2) входження індивіда у суспільство разом із його соціальними зв'язками та інтеграцією у різні типи соціальних спільнот, унаслідок чого відбувається становлення системи соціальних стосунків та соціального досвіду. У процесі *соціалізації* формуються соціальні якості, цінності, знання, навички, засвоюються соціальні норми, які існують у суспільстві» [58, с. 156].

Сьогодні явище булінгу в школах розглядається та вивчається в його різноманітних формах і вимірах різних наукових шкіл (Olweus, 1993). Усі вони максимально доводять свою ефективність, звертаючись до різних аспектів явища, особливо під час створення міждисциплінарних зв'язків один з одним.

Залякування, цькування як бур'ян, воно проявляється та поширюється, тоді, коли знаходить благодатний ґрунт для зростання та обставини, що дозволяють цьому відбутися. Тобто знущання виникають і переважно тривають тоді, коли хуліган або не зустрічає жодної реакції (не тільки з боку жертви, але й з боку інших, наприклад, перехожих, вчителів, працівників школи, жителів місцевої громади, тощо). Або тоді, коли зустрічає епізодичну або неадекватну реакцію, яка підсилює настрій хулігана.

Булінг як явище у закладах освіти викликає велике занепокоєння у фахівців соціономічної сфери, яка розглядає його як основну проблему з серйозними соціально-педагогічними аспектами та наслідками (Mylonakou-Keke, 2003, 2013; Stephens, 2011, 2012; Κυρίасου, 2013).

Тим не менш, було виявлено (Κυρίасου et al., 2014), що донедавна в соціальній педагогіці не було інформації про цілеспрямовані дослідження булінгу, які б пропонували конкретні соціально-педагогічні стратегії та практики для боротьби з цим ганебним явищем. І це незважаючи на те, що існує велика кількість рекомендацій у сфері соціальної педагогіки, які могли

б, завдяки систематизації, сприяти ефективній роботі з подолання явищ булінгу.

Відомо, що підлітковий вік – це вік, коли проявляються найагресивніші форми булінгу. Саме підлітковий вік – найскладніший, але і найважливіший період у формуванні особистості. Одночасно вони переживають як період власного «Я», так і формування цінностей та моделей поведінки у суспільстві [51, с. 8].

Дітям у цьому віці притаманні егоїзм і різкість у поведінці. Вони кидаються у крайнощі. Саме в цьому віці їм властива жорстокість. Вони спокійно відносяться до психологічного та фізичного насилля по відношенню до інших членів колективу.

Наукові розвідки Українського інституту досліджень екстремізму повідомляють: «Проблема полягає у тому, що прийнятність насилля в дитячому віці – як засіб вирішення проблеми – переростає у прийняття його як норми у дорослому житті. А відповідно, дискримінація серед молоді трансформується у різні форми переслідування людей у дорослому віці» [51, с. 8].

Булінг (цькування) – тенденція, що є особливо тривожною у сучасному дитячому і молодіжному середовищі. Далі читаємо: «Дослідження, проведене Фондом ООН Юнісеф у 2017 році, 67% дітей в Україні віці від 11 до 17 років стикалися з проблемою булінгу впродовж останніх трьох місяців, а 24% дітей стали жертвами цього явища. Найбільш вразливими до булінгу є сором'язливі, зі зразковою поведінкою діти, а також діти, які, в силу різних життєвих обставин, «замкнуті в собі», закриті для спілкування. Найчастіше діти піддаються цькуванню з боку однолітків за свій зовнішній вигляд, переконання, поведінку, а також через різні життєві обставини тощо» [36].

Результати опитування U-Report говорять про найрозповсюдженіші причини булінгу – ігнорування дорослими цькування

(37%). Відповідно до статистики Національної дитячої «гарячої лінії» більше 25% дзвінків так чи інакше пов'язані з цькуванням.

Дані останніх опитувань, показують, що чверть українських школярів вважають себе жертвами булінгу, близько 40% тих, хто зіткнулися з явищем булінгу, ніколи не розповідають про це нікому. 44% спостерігачів за знущанням над однолітками, ніяк не реагували на ці факти через страх піддатися булінгу у свій бік [37].

Відповідно статистичних даних і соціологічних досліджень зарубіжних учених, шкільний булінг переживають від 4% до 50% дітей. Це можуть бути і ситуативні знущання, і дискримінація, яка носить системний характер. За даними опитування дітей на сайті KidsPoll, у 15 % опитованих булінг мав системний характер. Постійно займаються булінгом 20% дітей [36, с. 10].

Булінг (цькування) має негативну тенденцію, адже він впливає як на фізичне так і на психічне здоров'я учасників цього процесу. Тому соціальний педагог закладу освіти повинен забезпечувати виконання відповідних заходів з надання соціальних та психолого-педагогічних послуг здобувачам освіти, як тим, що вчинили булінг, так і тим, хто стали його свідками або постраждалим від булінгу. Психологічний супровід таких осіб здійснюють фахівці соціономічної сфери. З цією метою запроваджують години консультацій, роботу скриньок довіри, оприлюднення телефонів довіри.

Отже, булінг як явище, має вплив на всіх учасників освітнього процесу. Він є одним із механізмів соціалізації, що впливають на формування світосприйняття, ціннісні орієнтації через соціальні ролі, які діти та молодь виконують у дитинстві.

Висновки до розділу 1

Аналіз спеціальної літератури та наукові праці з проблеми дослідження булінгу, дозволяють зробити такі висновки. Агресивна поведінка молоді у

зкладах освіти все частіше стає предметом уваги наукової спільноти, що в свою чергу цікавить і фахівців соціономічної сфери.

Булінг – це форма навмисної, систематичної, агресивної поведінки одного чи кількох учнів, яку вчиняють стосовно іншого з використанням дисбалансу влади чи фізичної сили за підтримки або мовчазної згоди частини або всього колективу [20].

Проблема цькування у молодіжному середовищі пов'язана з втратою моральних цінностей, а події, що спостерігаємо в економіці, політиці, соціальній сфері, сприяють поширенню такого ганебного явища, як булінг.

Уперше явище шкільного булінгу було досліджено у Швеції, а потім у Норвегії.

Шведським лікарем Пітером-Паулем Хейнеманном запроваджено термін «моббінг», який з англійської перекладається як «знуцання».

Сучасний етап розвитку науки характеризується тим, що проблема явища булінгу стала предметом досліджень не тільки психологів і педагогів, а й соціологів, вчених у галузі здоров'я, кримінологів, антропологів, філософів та ін. Проблема є настільки актуальною, що її опікуються в міжнародному полі.

Фахівці соціально-педагогічної сфери стверджують, що цькування у закладі освіти може бути пов'язано з несприйняттям молоддю інакшості, що проявляється у зовнішньому вигляді, індивідуальних особливостях, поглядах, інтересах, ідеології тощо.

Отже, булінг негативно впливає на всіх учасників закладу освіти. Він виступає тим механізмом негативної соціалізації, який впливає на формування світосприйняття, ціннісних орієнтацій, через засвоєння соціальних ролей, які діти та молодь виконують у дитинстві.

РОЗДІЛ 2. ЕТНОКУЛЬТУРНЕ ВИХОВАННЯ У СУЧАСНОМУ ЗАКЛАДІ ОСВІТИ

2.1. Спеціаліст соціально-педагогічної сфери як носій етносу

У великому тлумачному словнику читаємо: «Етнос (старолатинське *ethnicus*, грецьк. *Ethnos*) – спільнота людей (народність, нація), що історично склалася та має соціальну цілісність і оригінальний стереотип поведінки» [8, с. 358].

Знання власного етносу, національних рис характеру, психологічних особливостей свого народу потрібні для самовдосконалення кожного індивіда, виховання національної свідомості, усвідомлення єдності минулих, сучасних і майбутніх поколінь [25, с. 18].

Етнопсихологія (від гр. *ethnos* – народ і *...психологія*) – міждисциплінарна галузь знання, що вивчає і розробляє: 1) особин носіїв психіки людей різних народів і культур; 2) проблеми національного характеру; 3) проблеми національних особливостей світосприймання; 4) закономірності формування і функції національної самосвідомості, етнічних стереотипів; 6) закономірності формування співтовариств [68, с. 134].

Етнічна група, етнос, народ – історично сформована на визначеній території стійка сукупність людей, що має єдину мову, загальні риси й стабільні особливості культури і психології [8].

Гегель зауважував, що «Знання минулого дає ключ до розуміння сьогоdnішнього і передбачення майбутнього». Й. Гете стверджував: «Хто не знає свого минулого, той не вартий майбутнього. Хто не почитає уславлених предків, той сам не вартий пошани. О. Довженко доводив: «Народ, який не знає своєї історії, є незрячим» [69, с. 6].

Соціальний педагог як представник певної спільноти, потребує пошуку нових соціально-педагогічних технологій, властивих конкретному етносу, його менталітету, традиціям освіти й виховання, способу життя і

відповідності лише тим проблемам, які зумовлені історичними надбаннями народу.

Складовими соціально-педагогічного етносу є: національна свідомість та національний інтерес.

У словнику читаємо: **«Національна свідомість – сукупність теоретичних, буденних, масових, елітних, власне національних і зарубіжних ідей, настанов, прагнень, культурних набутоків, які сприяють прогресивному розвитку нації в усіх сферах її функціонування» [58].**

Складові національної свідомості:

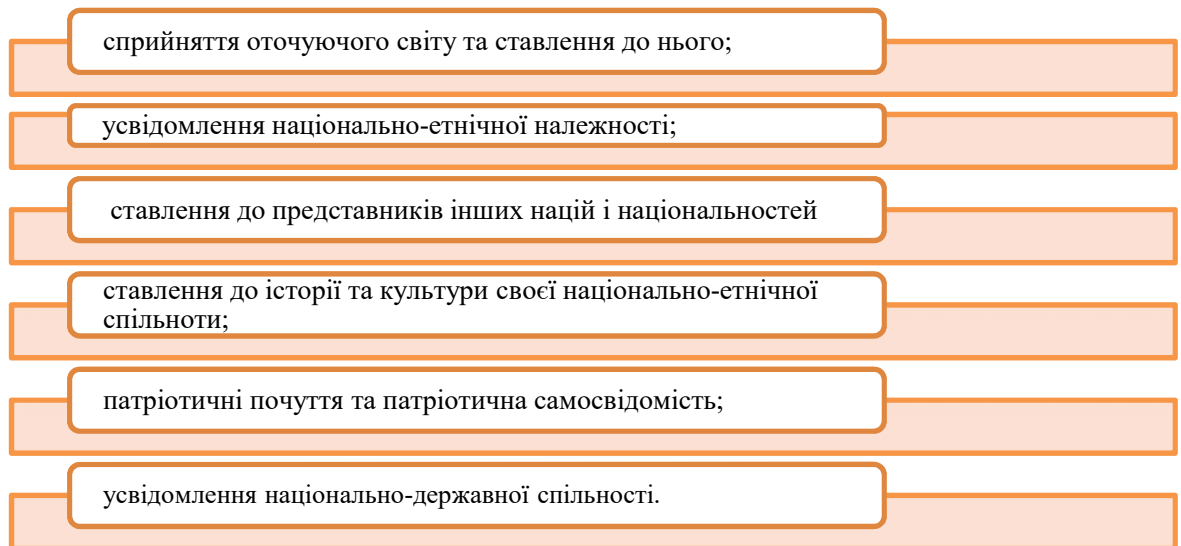

Рис. 1.1. Складові національної свідомості

У тому ж словнику зазначено: **«Національний інтерес – сукупність потреб і прагнень народів тієї чи іншої держави створити необхідні для себе життєві умови, усвідомлення свого суверенітету, встановлення взаємних відносин з народами інших країн» [58].**

Зберегти себе, народ, свою державність, як живий національний організм можливо за умови повернення до традиційних засад виховання. Соціально-педагогічний етнос у цьому випадку буде виступати імперативом, який визначатиме стратегію сучасного українського соціального виховання.

Особливу роль у цьому випадку відіграють технології етнокультурного виховання. Є. Марчук, характеризуючи становище в сучасному світі, зазначає: «Етнокультурний чинник уже вийшов на перший план як рушій історичних процесів» [27, с. 55].

Сучасна Українська держава характеризується високим рівнем національної самосвідомості. Адже у період війни, наша нація ідентифікувала себе як народ. Ми почали засвоювати ази власної спільноти, нарешті збагнули, що ми єдиний народ – сильний, мужній, стійкий, витривалий. Який переживе і переможе все, аби зберегти свою ідентичність, свій етнос.

І абсолютно очевидним є усвідомлення сучасними працівниками соціально-педагогічної сфери, важливості повернення до феномену соціально-педагогічного етносу. Тому, що це явище, пронизує найглибинніші сфери буття людини, окремої спільноти [50, с. 59].

В. Сорока-Росинський констатує: «Своє, рідне повинне бути основою виховання, дитина живе почуттями давно минулого, зливається з життям предків, рідного народу і всього людства». Він доводить: «...метою виховання є формування поколінь, здатних продовжити культурну роботу своїх попередників шляхом створення культурних цінностей» [54, с 131].

Використання соціально-педагогічного етносу передбачає застосування Кодексу цінностей сучасного українського виховання, яке базується на абсолютних, вічних цінностях, таких як: віра, надія, любов, досконалість гідність, чесність, співчуття, щирість, справедливість, уміння прощати, благородність, нетерпимість до зла та ін.

Соціальний педагог як носій етносу, у власній професійній діяльності дотримується найголовнішого обов'язку – вироблення духовного начала кожної особистості, адже це є стрижнем будь якої системи виховання. Тому що саме духовність – це найважливіша мета життя.

Роботу із запобігання булінгу розпочинаємо з бесід про людину, адже у філософії християнства цьому питання приділено принципове значення.

Недарма людина наділена розумом і волею, а відтак, за бажання, вона здатна змінитися сама і змінювати інших.

Під час тренінгових занять підводимо вихованців до усвідомлення того, що молодь певною мірою, здатна вирішувати будь які проблеми, адже ключі від власної душі, кожен тримає у своїх руках. А тому, що людина – істота соціальна – вона не може жити і розвиватися поза соціумом. Особистість живе, удосконалюється і розвивається виключно у взаєминах із соціумом. Тому, повинна дотримуватися законів, які вироблені певним суспільством.

Проте наголошуємо, що кожна особистість має право на автономію, а відтак, має право на власну думку, вияв почуттів. Тобто може бути, і це природно, не такою як всі інші. У вільному суспільстві людина має право на інакшість. Але завдячуючи своїй інакшості не може і не повинна бути покарана. Людське середовище виступає для неї люстерком, у якому вона відображається і пізнає себе. І саме це середовище повинно допомогати людині розкривати свої індивідуальні особливості, не втрачаючи власної вартості.

Наголошуємо, що кожна людина – індивідуальність, а тому її віра – індивідуальна, свобода – індивідуальна, любов – індивідуальна, ненависть – індивідуальна. І ми повинні це поважати і сприймати! Адже ми люди завжди знаходимося в дорозі між добром і злом. Усе життя ми працюємо над власним вихованням. Ні на якому етапі свого життя людина не може стверджувати, що вона вихована повністю. Тому що людина – це не продукт, який можна виготовити і він буде готовий до вжитку. Ми знаходимося у соціумі, який так чи інакше змушує нас змінюватися. І все життя ми виховуємося, здійснюючи той чи інший вибір.

Науковці Д. Аронсон, Г. Френсіс, , Ф. Рігсс доводять, що «етнічне – це вияв внутрішньої єдності культури як певного способу буття, або ж спосіб буття певного народу детермінує його смислову, знакову ідентифікацію» [50, с 113].

Дослідивши літературні джерела з даного питання, ми дали власне визначення, отже, : *«Соціально-педагогічний етнос – це існування у певному етносередовищі, засвоєння його життєвого досвіду, що закріплений у свідомості, традиціях, звичаях, нормах моралі, віруваннях, установках, які передаються усно чи письмово наступним поколінням як культурний арсенал даного етносу (визначення автора).*

Принципи етнічної культури кожна окрема спільнота відображає в казках, приказках, прислів'ях, думках, іграх, билинах, хороводах, легендах, піснях, віршах, народних святах, стереотипах поведінки, в способах життя, традиціях, віруваннях тощо.

Сучасна соціально-педагогічна наука спрямовує свій погляд на етнокультурне виховання молоді. Вона орієнтоване на становлення у його носія, традицій, звичаїв, духовної культури свого народу. Але слід зауважити, що формування соціально-педагогічного етносу, неможливе без усвідомлення себе повноправною частиною власного народу та його культури. А відтак, одним із провідних завдань етнокультурного виховання дітей та молоді у закладі освіти, є усвідомлення та засвоєння ними культурних традицій свого народу, задля формування середовища вільного від цькування та булінгу.

Отже, створення освітнього середовища на засадах соціально-педагогічного етносу в закладі освіти актуалізує проблему оволодінням фахівцями як соціальних, так і педагогічних діагностик, методик організації соціально-педагогічної роботи, застосування їх у нових соціально-педагогічних умовах виховання, формування та розвитку особистості, з метою запобігання явищ булінгу.

2.2. Формування м'яких навичок як умова безпечного співіснування в молодіжному середовищі

Основним прагненням сучасної соціально-педагогічної освіти є зміцнення та розвиток емоційних і соціальних навичок учнів. Це прагнення є гострою необхідністю, враховуючи факти булінгу, з якими стикаються діти та підлітки у закладах освіти.

Одним із першочергових завдань соціального педагога у подоланні явищ булінгу, на наш погляд, є сучасна просвіта як чинник соціальної згуртованості, спрямованої на захист розмаїття індивідів або груп. І саме від фахівця соціально-педагогічної сфери залежить пошук стратегій та технік роботи, які доводять цінність різноманітності та унікальності через шкільне середовище.

Для нас, як фахівців соціально-педагогічної діяльності, важливим є факт формування у дітей та молоді поваги до будь якої форми різноманітності. Адже, виховуючи повагу до розмаїття різноманітності, ми зможемо зменшити або усунути соціальні та емоційні проблеми пов'язані з причинами прояву булінгу.

Основною тезою нашої роботи вважаємо : **«Єдність через різноманітність»**. Сутність роботи полягала в тому, щоб соціально-педагогічна діяльність з молоддю враховувала різні аспекти і форм різноманітності та унікальності за допомогою симбіософії, що означає мудрість жити серед інших у такий спосіб, який може захистити різноманітність через єдність. А відтак, свою роботу ми зосередили на формуванні, зміцненні та розвитку емоційних і соціальних настроїв та умінь дітей та молоді через запровадження соціально-педагогічного етносу.

Ми намагалися виходити з того, що людина, як колективна істота, належить до певного соціального угруповання. І для неї має велике значення ідентифікація саме через це угруповання.

Багато науковців наполягають на важливості завдань соціального виховання саме через виховання етнічної складової. Але наголошують на тому, щоб бути рівноправним членом суспільства – необхідно сприймати ідеї розмаїття різноманітності. Толерантно ставитися та сприймати загальнолюдські цінності, уміти виходити за рамки власної ідентичності.

І саме на цьому етапі нашої роботи ми підводили вихованців до розуміння дефініції «сумління». У великому тлумачному словнику читаємо: «Сумління – усвідомлення й почуття моральної відповідальності за свою поведінку, свої вчинки перед самим собою, людьми, суспільством; моральні принципи, погляди, переконання; совість» [8, с. 1413].

Сучасний заклад освіти у своїй діяльності, як правило, використовує соціально-педагогічний етнос, це зумовлено етносоціальними процесами життєдіяльності освітнього середовища.

За І. Зверевою міжетнічна соціалізація: «входження представника певного етносу у систему відносин з іншими етносами рідної країни, світу, або процес засвоєння особистістю, групою, етносом системи знань, способів, видів діяльності у ході взаємодії, взаємообміну етнічними матеріально-духовними цінностями» [20, с. 259].

О. Грива, етнічну соціалізацію (етнізацію) визначає як: «Процес становлення людини як представника певного етносу через інтеріоризацію тих культурних та соціальних цінностей і відносин, які складають основу суспільного буття етносу; це опанування людиною цінностей, настанов, зразків поведінки, що притаманні даному етносу, відтворення нею соціальних зв'язків і соціального досвіду етносу, перетворення цього досвіду на особисте надбання» [12].

Нам імponує позиція Ф. Бацевича, який трактує етносоціальні процеси як «зміни у складі й способі життя певного етносу, а також ті зміни, що відбуваються навколо нього (в соціальному середовищі, в стосунках з іншими етносами, всередині його структурних елементів), що зумовлюють

суттєві зрушення в бутті, розвитку, функціонуванні означеного етносу» [4, с. 36].

Різновиди етносоціальних процесів подаємо у таблиці 2.2

Таблиця 2.2

Назва етносоціального процесу	Сутність етносоціального процесу
<i>Еволюційні процеси</i>	Вони зумовлені соціально-економічними й політико-культурними факторами. Визначаються приєднанням однією державою частини території іншої держави (у нашому випадку – воєнна агресія росії проти держави Україна), та переміщення туди частини свого населення. Економіко-господарські, історико-політичні, природно-географічні та геополітичні чинниками.
<i>Трансформаційні процеси</i>	Викликані взаємодією різних етнічних спільностей та спричиняють зміни, свідомість етносу, його окремих частин; сприяють включенню окремих груп до складу інших етносів; припиняють існування етносу; сприяють утворенню діаспор; створюють державно-політичні формування .

Під час підготовки до виконання програми (загальна мета якої – наблизити і висвітлити соціально-педагогічні виміри різноманітності та унікальності кожної особистості), ми помітили прояви булінгу. Деякі учні потерпали від негативної поведінки інших учнів. Ця поведінка починалася від браку спілкування. Стосунки між учнями доходили до ворожнечі, словесних образ, що в свою чергу, призводило до відсторонення окремих учнів.

Філософською та теоретичною основою нашого дослідження виступала методологія м'яких систем (S.S.M.). Методологія Soft Systems, яка є прийнятною у разі виникнення проблемних ситуацій, коли немає чіткого уявлення у чому полягає «проблема» або які дії необхідно вжити для подолання існуючих труднощів. У нашому випадку ця практика допомогла подолати вже існуючі проблеми, та передбачити проблеми, з якими доведеться зіткнутися в майбутньому соціальному педагогу у подоланні явищ булінгу.

Стратегія дослідження була спрямована на покращення та зміну ситуації шляхом поступового розширення знань учнів про себе та інших; усвідомлення, розуміння та критичний підхід до думок інших; сприйняття потреб, емоцій та відповідальності за їх наслідки.

Роботу з попередження явища булінгу важливо здійснювати за допомогою спільних дій усіх учасників навчально-виховного процесу, ґрунтуючись на потребах природо відповідності та гармонійного розвитку. Адже природо відповідність передбачає можливість повноцінно розвиватися таким якостям у людині, які були закладені у неї природою ще в зародку. А це: національні і духовні потреби, національна культура, свобода думки і т. ін. Гармонійний розвиток ґрунтується на принципі природо відповідності та максимально враховує природні потреби індивіда.

Також важливо, щоб цей процес був систематичним. Тобто систематичність проходить червоною стрічкою через увесь процес навчання, який відбувається серед учнів, які, завдяки своїй співпраці досліджують власну поведінку, а потім вчать критично оцінювати результати цієї поведінки. Також у процесі задіяні вчителі, соціальний педагог, психолог, батьки, адміністрація закладу і всі охочі. А відтак, у процесі дослідження наголос робився на розвиток групової експериментальної діяльності, яка сприяла спільному навчальному середовищу. Експериментальна діяльність базувалася на використанні пісень, поезій, народної творчості, гіпотетичних сценаріїв, ілюстрованих історій, відео та фільмів, зміст яких був таким, що допускав різні рівні читання та інтерпретації. Завдяки своєму символічному змісту цей матеріал пропонував негайний доступ до ознайомлення з ідеями, знаннями, концепціями, емоціями, поведінкою, стосунками, звичками, пов'язаними з різними ситуаціями в житті.

Критеріями відбору та використання матеріалів дослідження були: висвітлення різних форм різноманітності. Унікальність (різноманітність) висвітлювали через позитивні і негативні риси, підкреслюючи (анатомічну, духовну, поведінкову, емоційну, соціальну складові тощо). Використовуючи

ефект різноманітності, ми намагалися підвести булера до вияву думок, емоцій, намірів та дій, наблизити його до усвідомлення різноманітності. З'ясувати наявність або відсутність у нього певних емоційних і соціальних навичок.

Опрацювання таких ситуацій, підкреслювало наявність або відсутність відповідної поведінки, емоційної самосвідомості, емоційного самоуправління, соціальної реалізації та управління соціальними стосунками. І врешті решт, демонструвало наслідки такої поведінки учня для себе та для осіб, що його (булера) оточували у даній ситуації.

Соціально-педагогічні ситуації, соціально-педагогічний етнос, які проектувалися прямо чи опосередковано на особистість кривдника (булера), впливали на думки, сприйняття, потреби, наміри, емоції та поведінку учня. Значення у цьому випадку мало абсолютно все: мова, сюжет, розповідь, приваблива та функціональна ілюстрація.

Висновки до розділу 2

Отже, виходячи із зазначеного, доходимо висновку, що в умовах сучасного освітньо-виховного простору та його безперервного удосконалення, сучасний фахівець соціально-педагогічної сфери повинен бути висококласним спеціалістом. Здатність до самоосвіти, системність мислення, висока загальна культура та знання царини соціально-педагогічного етносу – це ті складові, які допоможуть йому успішно запобігати явищам цькування у молодіжному середовищі.

Застосовуючи нові соціально-педагогічні технології, властиві певному етносу, його менталітету, послуговуючись складовими національної свідомості та національного інтересу, соціальний педагог як фахівець зможе домогтися ліквідації критичних та конфліктних ситуацій у соціальній взаємодії між учасниками освітнього середовища.

Проведення як індивідуальної, так і групової роботи серед підлітків із застосуванням елементів соціально-педагогічного етносу дозволить захистити права скривджених. У соціальній взаємодії, незалежно від індивідуальних особливостей, розумового, психічного чи фізичного розвитку досягти порозуміння.

Застосовуючи елементи інакшості створити такі умови життєдіяльності, за яких кожен член колективу зможе жити, зберігаючи відчуття власної гідності і поваги до себе з боку інших.

На прикладах етносу інших народів забезпечити і підтримку успішної суб'єкт-суб'єктної взаємодії молоді в соціокультурному просторі освітнього закладу.

Застосовуючи програму різноманітності/інакшості, забезпечити готовність кожної особистості до відповідальної самоорганізації власного життя шляхом організації спілкування без цькування. Вирішення усіх питань виключно мирним шляхом.

РОЗДІЛ 3. ДОСЛІДНА ПРОГРАМА ЗАПОБІГАННЯ БУЛІНГУ В МОЛОДІЖНОМУ СЕРЕДОВИЩІ

3.1. Програма запобігання булінгу в молодіжному середовищі: синергетичний підхід

Програма соціально-педагогічного дослідження зосереджена на запобіганні цькуванню в закладах освіти, насамперед через власні переконання щодо різноманітності, а також шляхом розширення та зміцнення емоційних, комунікативних і соціальних навичок молоді.

Емоція (від лат. *Emovere* – збуджувати, хвилювати) – психічне відображення у формі безпосереднього упередженого переживання змісту життєвих явищ і ситуацій, обумовленого відношенням їхніх об'єктивних властивостей до потреб суб'єкта. Емоції – дуже важливий показник, тому вони виступають ключем до розгадки неусвідомлюваних мотивів. Потрібно тільки помічати, з якого приводу емоції виникають і якої вони властивості [68, с. 127].

Власну роботу, орієнтовану на корекцію проявів запобігання булінгу в шкільному середовищі, ми намагалися спрямувати на соціалізацією агресії, тобто на навчання контролювати власні агресивні прояви та оптимізацію стосунків в шкільному колективі. Шукали соціально-прийнятні методи вираження агресивної поведінки. За допомогою програми намагалися сформувати навички контролю за власними емоціями; позитивне ставлення до членів групи і колективу; віднайти причини виникнення образ; сформувати вміння конструктивного вираження агресивних станів та злості; вміння захищати себе від проявів булінгу та насилля; актуалізувати уявлення про права і обов'язки у молодіжному середовищі.

Дану соціально-педагогічну програму протидії булінгу в школах вирізняє те, що вона формує позитивне ставлення до різноманітності/інакшості, що в нашому випадку є важливим для запобігання булінгу в молодіжному середовищі. Програма носить системний і систематичний характер і складається з таких етапів:

I етап – орієнтувальний, його мета спрямована на розширення знайомства соціального педагога з підлітками;

II етап – реконструктивний, завданням цього етапу є зниження рівня агресивності та тривожності та формування навичок комунікації (використання гіпотетичних сценаріїв) та сприйняття інакшості;

III етап – заключно-закріплюючий.

Вікова група учасників: 11-15 років.

Організаційний план занять. Програма включає 12 занять; одне заняття на тиждень, тривалість заняття – 60 хв.; кількість підлітків у групі – 8-10 чоловік.

Структура занять. Кожне заняття складається з етапів:

1. Привітання, створення позитивного емоційного фону; забезпечення учасникам заняття почуття комфорту та згуртованості в групі.
2. Основна частина – використання ігор та вправ, гіпотетичних сценаріїв, спрямованих на:
 - опрацювання психотравмуючих ситуацій;
 - вироблення соціально прийнятних способів вираження емоційних реакцій: гніву, ревнощів, образи, тощо;
 - формування адекватних способів емоційного реагування на негативні переживання.

Основну частину заняття ми присвячуємо використанню таких методів та прийомів: (слухаємо та обговорюємо розповіді учасників заняття; застосовуємо ігри-інсценування).

3. Проводимо вправи, які допомагають зняти психоемоційне напруження. Психогімнастика.
4. Заключний етап, спрямований на рефлексію заняття (з'ясуємо, що новогосьгодні ми довідалися на занятті? Що особливо сподобалось?) прощання.

Ефективність застосування програми ми здійснювали за допомогою повторної діагностики, під час якої визначали рівень агресивності й

тривожності. Застосовували ті ж самі методики, що й при первинній діагностиці.

Цькування, залякування (булінг) в закладах освіти зростає та має багатогранні виміри. Особливо гостро це прослідковується в останні роки.

Зростання такого ганебного явища як булінг в Україні, пояснюємо низкою причин:

- 1) економічна криза в країні;
- 2) зріст безробіття;
- 3) незахищеність інститут сім'ї;
- 4) воєнна агресія з боку Російської федерації.

Як наслідок, інститут сім'ї менше, а в деяких випадках зовсім не підтримує своїх членів. Таким чином, діти, особливо за наявності інших несприятливих факторів, дедалі частіше демонструють «особливе» ставлення та поведінку. У цьому контексті сім'я або ігнорує, або дозволяє, або не має часу, щоб мати справу з цим, якщо вона не звертається до основної негативної поведінки дітей, яку вони проявляють, завдаючи шкоди іншим (хулігани), або «дозволяють» завдати шкоди собі (жертви), або спостерігати (як спостерігачі) за інцидентом залякування, не проявляючи жодної ініціативи чи ефективного втручання.

Дана програма пов'язана із запобіганням явища булінгу в закладах освіти на основі використання міждисциплінарної синергії між соціальною педагогікою та синектикою. У ній висвітлюється необхідність зміцнення та розширення соціально-педагогічної ролі закладу освіти для сприяння та консолідації соціально-педагогічної культури школи та суспільства в цілому.

Великий тлумачний словник сучасної української мови поняття «синергія» визначає так: «*Синергія* – підвищена результативність спільної дії чинників порівняно з тими ж, які діють окремо» [8, с. 1317].

У тлумачному словнику-мінімумі із соціальної педагогіки та соціальної роботи, знаходимо: «*Синектика*– *synectics* (англ. *Synectics* – методика колективного вирішення проблем) – метод стимулювання творчої активності,

за якого створюються особливі умови, що заохочують висування неочікуваних і нестереотипних аналогій і асоціацій до поставленої проблеми» [58, с. 147].

О. Остапчук зауважує: «Синергетичний підхід руйнує хибні стереотипи, пов'язані з помилковим ототожненням структурного начала з гармонією, а хаосу – з руйнуючими процесами. Лише певна міра розв'язання суперечностей між цими двома протилежними началами в кожній системі визначає її прогресивний розвиток, тобто її наближення до гармонії, добра тощо. А будь яка абсолютизація ролі одного з цих начал – вихід за межі певної міри, призводить до хаосу, чи жорстко впорядкованої системи, в умовах якої особистісний, креативний потенціал не можливо актуалізувати» [33, с. 111].

Керуючись принципами синергетики, які наголошують, що властивість самоорганізації притаманна усім складним відкритим системам, в тому числі – соціального походження, а також утверджують об'єктивну перевагу прогресивних процесів над регресивними [21], можливою стає розбудова особистісно-зорієнтованого освітнього простору, перехід на діалогічний рівень.

У нашому випадку, синергетична парадигма здатна виступити методологічною основою успішного розв'язання проблеми цькування серед молоді у закладах освіти.

У запропонованій програмі «Три кроки» ми, послуговуючись наробками Пітера Сенге використовували п'ять підходів:

- 1) особиста майстерність;
- 2) ментальні моделі;
- 3) формування спільного бачення;
- 4) командне навчання;
- 5) системне мислення.

Погоджуючись із думкою науковця, визначальною у цьому списку вважаємо п'яту позицію «системне мислення». Тому що, кожен з чотирьох підходів: особиста майстерність, ментальні моделі, формування спільного бачення та командне навчання складаються з набору принципів і практик, які ми спочатку вивчаємо та розуміємо, а потім інтегруємо в них наш власний спосіб мислення та дії. Ці напрями включені в методичку соціально-педагогічної програми дослідження як модель синергетичної освіти, яка базується на чотирьох способах створення та перетворення:

- соціалізація;
- екстерналізація;
- поєднання;
- інтерналізація.

Завдяки цій моделі особисті знання кожної зацікавленої сторони є доступними для всіх інших зацікавлених сторін. Водночас відбувається управління командою – нові знання народжуються у процесі, під час якого:

а) відбувається обмін ідеями, які впливають із діалогу з іншими відбувається процес соціалізації («соціалізація»);

б) з'являються нові ідеї шляхом використання (гіпотетичних сценаріїв) за аналогією та метафорами (відбувається «екстерналізація», ідеї можна втілити в практичній діяльності);

в) поєднання знання, щоб перевірити ідею («поєднання» явних знань усіх зацікавлених сторін);

г) формулювання нових ідей та навчання через дії («інтерналізація» явних знань у певний спосіб окремо для кожної зацікавленої сторони).

Синосвіта (Syneducation) (синергія + освіта) визначається як придбання спільного освітнього досвіду, одночасно та у співпраці, людьми різного віку, життєвого досвіду, з різним соціально-культурним походженням тощо.

Синергетична освіта з молоддю в освітніх установах, задля подолання явищ булінгу повинна носити інтерактивний характер. Адже інтерактив – це процес навчання із застосуванням форм зворотного зв'язку.

Запровадження програми передбачало:

1. визначення проблемної ситуації, яку ми намагалися покращити за допомогою інтерактивних форм втручання та дії всіх зацікавлених сторін;
2. спільного ухвалення планування дій;
3. систематичне спостереження, збір і запис даних, відгуків, вражень задля покращення запланованих змін.

За допомогою програми Синосвіти (Syneducation) ми впроваджуємо інтерактивне – спільне навчання, яке дозволяє:

- вирішувати та керувати спільними ситуаціями (ми спільно приймаємо рішення та вважаємо їх важливими, але можемо критикувати);
- працювати із взаємним впливом, керівництвом і взаємним наставництвом, незважаючи на різницю у віці, використовуючи дитячу творчість (взаємодія та синергія з дорослими);
- починати навчання з власного бачення, щоб створити спільний погляд на питання, яке нас хвилює (намагаючись залучити якомога більше зацікавлених сторін);
- заохочувати творчу взаємодію та спільне навчання;
- використовувати особисті та комунікативні навички та досвід, заохочуючи розвиток нових творчих ідей;
- посилювати особисту та колективну відповідальність (вживаємо заходи для спільної профілактики та втручання у запобіганні булінгу);
- вивчати та оцінювати колективні практики, поведінку та дії інших;
- переглядати особисті переконання (з метою подальшого впливу змінювати/покращувати наше сприйняття та ставлення);
- збільшувати ступінь залучення та участі в програмі;
- прагнути працювати як мультиплікатори, залучаючи інших людей до програми;

створювати потужну та постійно зростаючу мережу взаємодії, у якій буде розвиватися соціальний капітал, який сприятиме ефективній реалізації

запровадження програми боротьби з явищем булінгу в молодіжному середовищі.

3.2. Дослідницька перевірка ефективності програми

Загальною метою цієї програми було запобігання булінгу в школі шляхом створення, зміцнення, посилення та використання «соціально-педагогічного етносу», що повинно сприяти системній трансформації культури здобувачів освіти, школи, сім'ї, загальношкільного середовища та громади у цілому.

Увесь дослідницький процес здійснювався для ефективного запобігання булінгу в школі та для подолання проявів загальної антисоціальної поведінки в молодіжному середовищі.

Першочерговим завданням було ідентифікувати та визначити ступінь проблеми, а також визначити зацікавлених осіб, безпосередньо чи опосередковано залучених до школи та загальної спільноти. На цьому етапі було проведено попереднє дослідження для виявлення зацікавлених сторін. Було виявлено, що сприйняття молодими людьми відмінності від інших тісно корелювало з булінгом.

Наприклад, на запитання: «Чому, ті хто цькують, вирішують залякувати конкретну дитину?» Відповіді були такими: «Тому що дитина, над якою знущаються...»: дуже відрізняється від них; здається дуже слабким; дуже чутливий; не схожий ні на «хулігана» / «хуліганів», ні на інших дітей; не буде ні чинити опір, ні скаржитися на те, що відбувається; зазвичай наляканий; дуже тихий і сором'язливий; має багато проблем; не має друзів; йому нікому допомогти та підтримати; не подобається, його/її не люблять, тому що він/вона не такий, як інші, і його/її різноманітність/інакшість провокує «хуліганів».

У результаті цього дослідження ми змогли створити уявний портрет жертв булінгу, домінуючі уявлення про, яку можна класифікувати наступним чином:

- а) різноманітність/інакшість «жертви»;
- б) невігідне становище «жертви», яке сприймається або як результат, або як причина його/її різноманітності;
- в) відсутність у неї/нього будь якої підтримки з боку інших людей;
- г) знижені або відсутні емоційні, комунікативні та загальні соціальні навички всіх осіб, причетних до випадків булінгу («хуліганів», «жертв» «спостерігачів»). Адже, якщо б ці навички у них були присутні, - вони могли б запобігти або ефективно втручатися у випадки цькування.

Ці чотири вище зазначені категорії дозволили сформулювати проблему дослідження. Вони стали відправною точкою програми соціально-педагогічного дослідження й задали їй напрямок.

На цьому етапі нашого дослідження головними цілями програми було:

- 1) актуалізувати проблему булінгу; покращити та змінити сприйняття різноманітності/інакшості;
- 2) через позитивну взаємодію, співпрацю та взаємність, довести, що принцип забезпечення та досягнення різноманітності в єдності; формувати навички активного спілкування в групі;
- 3) висвітлити та означити систему цінностей, принципів і переконань, які б відображалися в моделі, моралі загальної культури школи, родини а також загально шкільного середовища та громади.

Вищезазначені цілі водночас виступали фундаментальними положеннями, пріоритетами та завданнями соціально-педагогічної роботи. Вони взаємопов'язані з іншими цілями, такими як: соціальна справедливість, критичне ставлення до стереотипів та відчуження, особистий і соціальний прогрес і благополуччя, всебічний розвиток людини та прагнення до розширення психосоціальних можливостей разом із зміцненням навичок, таких як прийняття особистої відповідальності, розвиток впевненості в собі,

створення позитивного досвіду, виділення, а також посилення позитивних якостей, створення внутрішніх стимулів, з чіткими цілями розвитку навичок обережного слухання та діалог і загальне міжособистісне спілкування, гармонійне співіснування, співпраця, активні спільні дії для покращення та зміни поточної ситуації, ефективне прийняття рішень та вирішення проблем тощо.

Визнання унікальності та гідності кожної людини шляхом зміцнення самоповаги, самооцінки, смирення, самоконтролю, самоефективності та взаємозв'язку між особистими гідністю і повагою до гідності «іншого»; покращення, зміцнення, розширення та розвиток емоційних, комунікативних та загалом соціальних зв'язків; усвідомлення особистого потенціалу та потенціалу співпраці; подальше прагнення до підвищення та зміцнення особистого «людського капіталу» та «соціального капіталу».

Відповідно до соціально-педагогічної точки зорудіти, які неодноразово виявляли антисоціальну поведінку, накидаючись на інших, або самі потерпали від цькування не є ані мішенями, ані засудженими, тобто тими, кого ми звично називаємо «хулігани» і «жертви» відповідно. Маркування словами «хуліган» і «жертва» передбачає негативну рису. Натомість у «соціально-педагогічній лексиці» ці специфічні слова замінюються фразами «він/вона», «хто знущується» та «той, хто зазнає знущань», що вказує не на особистість дитини, а на її/йогодії, які відбувається в певний момент часу, але можуть змінитися в майбутньому.

У нашому випадку соціально-педагогічний аспект спрямований на те, щоб усі, хто причетний до булінгу, або будь якої іншої антисоціальної поведінки (які залякували (цькували), або зазнавали знущань, або виступали у якості спостерігачів), шляхом запровадження програми «Три кроки» отримали спеціальні методи та техніки боротьби, щоб протистояти труднощам та викликам, з якими їм доведеться зіткнутися у своєму житті, та діяти соціально прийнятними засобами.

Ключовою тезою дослідницької програми на даному етапі роботи було розуміння філософсько-теоретичної передумови та епістемологічного контексту соціально-педагогічної діяльності.

Тільки якщо ми індивідуально та колективно навчимося розуміти та застосовувати системний погляд ми зможемо побачити світ заново, і лише тоді ми зможемо побачити, переосмислити освіту як соціальну систему. Тільки тоді ми можемо займатися проектуванням систем, які сприятимуть навчанню та дозволять повноцінно розвивати людський потенціал.

Системні зміни в освіті можуть бути реалізовані лише за наявності освітніх спільнот у всьому світі, аби світ навчитися розвивати системний погляд.

Представлена програма, запобігання булінгу в школах, має соціально педагогічний і системний характер. А філософське підґрунтя та методологічна основипрограми надають можливості транс дисциплінарної синергії соціальної педагогіки та інших наук.

Програма спирається на міждисциплінарну синергію соціальної педагогіки та системних наук; тобто це загальне філософське та епістемологічне сприйняття, а також принципи та висновки практики, що впливають із спільної роботи двох наук. Ця синергія дозволяє появі нового загального сприйняття, по суті, нової «моделі» запобігання цькуванню в школах.

Соціально-педагогічному розумінні сприйняття явища булінгу в школах висвітлює наступні параметри, які також є ключовими вимірами соціальної педагогіки загалом, враховуючи те, що він визнає:

- 1) взаємодіючі соціальні, педагогічні та психологічні виміри булінгу;
- 2) складність явища булінгу, в який залучаються системи діяльності та взаємодіють у дуже складний спосіб (включаючи «біо-психо-соціальну» систему людини, сім'ю, шкільну систему, місцеве самоврядування, соціальні, культурні, технологічні, економічні системи тощо);

3) необхідність цілісного підходу для розуміння та вирішення складності булінгу;

4) потреба в транс дисциплінарному підході для опису, інтерпретації та ефективного вирішення проблеми;

5) безперервна взаємодія у вигляді зворотного зв'язку теорії і практики, що веде до їх функціонального співіснування та єдності у боротьбі з булінгом;

6) необхідність досягнення спільного бачення для всіх, хто прямо чи опосередковано залучений до явища булінгу та активної участі, у спільному навчанні та організації колективу у спільних діях для ефективної боротьби з булінгом;

7) систематичне прагнення до трансформації зацікавлених сторін, прямо чи опосередковано залучених до соціально-педагогічної культури (включаючи школу, сім'ю, сусідство, загально шкільне середовище, громаду), щоб усунути цькування;

8) необхідність створення міцної та узгодженої комунікаційної мережі між зацікавленими сторонами для цілісного, постійного інтерактивного навчання, заснованого на дослідженнях і діях, систематичне використання особистих і колективних компетенцій і навичок;

9) заохочення креативності, інновацій та проривного мислення зацікавлених сторін;

10) необхідність використання нової соціально-педагогічної культури не лише для ефективного втручання, але й для створення потужних механізмів профілактики явища, використовуючи все вищезазначене.

Вище згадані соціально-педагогічні аспекти, були застосовані у подоланні явища булінгу в молодіжному середовищі, адже вони демонструють сильний системний характер.

До участі в соціально-педагогічній програмі були залучені вчителі, адміністрація закладу освіти, батьки дітей, загально навчальне середовище та всі бажаючі. Тобто, наголос було зроблений на створенні експериментальної

команди, діяльність, якої сприяла б забезпечувала спільне інтерактивне навчальне середовище через використання стратегій, методичних практик та технік, які ефективно підтримують дану програму та прагнуть виконати головну її ціль – подолання булінгу у молодіжному середовищі.

Експериментальна робота базувалася на проведенні тренінгових занять. Під час яких застосовувалися творчі стратегії, техніки, практики та інструменти, такі як рольові ігри, проблемні ситуації, метафори, аналогії, мозковий штурм. Ігри та вправизмінювалися та доповнювалися в залежності від ситуації.. Головною метою було те, щоб вони відповідали меті та завданням даної програми.

Програма пронизана цитатами, віршами, піснями філософів і поетів від античності до сучасності. Особлива увага приділялася військово-патріотичному етносу сучасності, оскільки це наша інтелектуальна та культурна спадщина. Адже, саме ця спадщина, впливає на формування нашого сприйняття, ідеї, емоції, дії та досвід.

Навчальний матеріал, який був створений і використаний у програмі, складався з гіпотетичних сценаріїв, оповідань, симуляцій різних ситуацій, відео, фільмів, художніх творів тощо. Значна частина навчального матеріалу давала можливість продовжити та завершити історію через послідовну постановку задачі, прийняття рішень і вирішення проблеми.

У навчальному матеріалі виділено такі інтерактивні складові:

- знання та усвідомлення багатьох форм різноманітності (культурної, расової, мовної, релігійної, етнічної, інвалідність тощо);
- усвідомлення та визнання унікальності та цінності кожної особистості: (анатомічні, інтелектуальні, емоційні, соціальні ставлення, переконання, досвід, поведінка, навички тощо);
- вирішення проблем шляхом впровадження дій і нових практик;
- рефлексивне спостереження за результатами дій; опрацювання нових форм поведінки;

- усвідомлення та розуміння думок, намірів, емоцій, які керують поведінкою людини;
- інтерналізація отриманих знань шляхом усвідомлення того, наскільки кожна зацікавлена сторона сприяла зменшенню або збільшенню вирішення проблеми та загальному вигляді вжитих заходів;
- пошук, усвідомлення, виділення та розвиток позитивних особистих якостей і навичок; переосмислення поведінки та емпатійного мислення.
- виділення, розширення, покращення, реалізація та використання можливостей співпраці та дії, які постійно підживлювали та стимулювали командне навчання та взаємне наставництво;
- зміцнення міжособистісного колективного спілкування, взаємної довіри та підтримки, почуття відповідальності;
- прийняття цінностей, правил, встановлення та підтримка кордонів;
- впровадження нових дій і поведінки на основі минулогодосвіду;
- рефлексивне спостереження за результатами нової поведінки; глибинне розуміння аспектів проблеми булінгу;
- висвітлення спільних цінностей і принципів у контексті формування нової освітньо-соціально-педагогічної культури;
- моделювання нової поведінки, виділення нових значень коду та нової «культури».

Варто зазначити, що насправді все перераховане було взаємопов'язане та взаємодоповнювало одне одного. Усе це було спрямовано на те, аби розширити уявлення про проведення програми запобігання булінгу.

Довести, що можливо використовувати складні процеси людського мислення, емоції і поведінку з соціально-педагогічної перспективою.

А відтак, шляхом комбінованого використання програмного матеріалу кожна зацікавлена сторона поступово дійшла висновку, що дана програма створює можливості для:

- а) розгляду реальних ситуацій, доводить, що у молодіжному середовищі наявні антисоціальні форми поведінки, негативне ставлення до різноманітності, маргіналізація, відчуження та знуцання;
- б) змоги інтернаціоналізувати власний досвід;
- в) перегляду своєї поведінки та ставлення через емпатійне мислення;
- г) пошуку і бачення себе через нові моделі поведінки;
- д) розширення та перегляду свого сприйняття;
- е) збагачення свого потенціалу та навичок – шляхом взаємодії з іншими, взаємного наставництва, співпраці та численні можливості команди;
- є) формування «соціально-педагогічного етносу» і, зрештою, культури, яка визначатиме функції загально-шкільної громади у боротьбі з булінгом.

3.3. Результати дослідження

У нашій роботі представлено програму соціально-педагогічного дослідження, яке здійснювалося протягом 2022-2023 року на базі Криворізької гімназії № 67. Її мета – запобігання цькуванню в закладах освіти. Насамперед через вирішення особистих переконань щодо різноманітності, а також шляхом розширення та зміцнення емоційних, комунікативних і соціальних навичок. Програма відрізняється соціально-педагогічною спрямованістю щодо запобігання булінгу в школах. Через запровадження програми, ми наполягаємо, що позитивне ставлення до різноманітності/інакшості є важливим для запобігання булінгу.

Програма має системний характер; вона використовує численні можливості, що впливають із міждисциплінарної синергії соціальної педагогіки та системної науки. Інтегруючи принципи, методи і практики, які дозволяють ефективно долати явище булінгу в освітньому середовищі.

Ця програма об'єднує: тих, хто прямо чи опосередковано залучений до школи та широкої спільноти; усі ті, хто прагне створити потужну та послідовну комунікаційну мережу для встановлення, зміцнення та, зрештою,

надихнутися тим, що ми називаємо «Соціально-педагогічна програма «Три кроки»», яка за умови системної та систематичної діяльності здатна сформувати та утвердить нову «соціально-педагогічну культуру» подолання булінгу в молодіжному середовищі.

Заходи щодо попередження булінгу в молодіжному середовищі «Три кроки».

Пропонуємо модель реабілітації стосунків, яка складається з трьох кроків:

1) забезпечення авторитету соціального педагога на основі принципу «рівний-рівному»; керівництво та управління класом (високий рівень контролю та тепла), щоб створити та підтримувати позитивний клімат у класі, сприятливий для академічного навчання та сприяти соціальному та моральному розвитку учнів;

2) перерозподіл соціальної влади та сприяння підтримці класової спільноти, включаючи скринінг ролей і структуру відносин, створення альянсів і сприяння соціальній підтримці та більш високому прийняттю девіантності;

3) забезпечення соціального та емоційного навчання для всього класу.

Слід зазначити, що програма «Три кроки» допомогла висвітлити низку взаємопов'язаних чеснот, принципів і переконань, які становлять етичний кодекс, який вплинув на тлумачення нашого власного кодексу та керував нашими діями та поведінкою. Іншими словами це призвело до побудови та зміцнення того, що ми називаємо «соціальним педагогічним етносом».

Соціально-педагогічний етнос створює філософію, яка перетворюється на спосіб життя і складається з основних цінностей і принципів, таких як любов, смирення, скромність, солідарність, справедливість, великодушність, самоповага, порядність, особиста відповідальність, глибока повага до кожного особистісної гідності та підкреслення унікальності кожної людини будь-якого віку, прийняття будь-якої форми відмінності, емоційного взаємозв'язку, емпатійного розуміння, чесності, довіри, послідовності,

постійних зусиль для самовдосконалення, командний дух, кооперативність, самовідданість, працьовитість, відповідальність, демократичні принципи. Цей соціально-педагогічний дух може поступово формуватися і консолідувати шкільне співтовариство, а потім може бути поширеним і керувати всім шкільним життям зрештою вплинути на широку спільноту у боротьбі із цькуванням.

Командне навчання із застосуванням соціально-педагогічного етносу сприяло налагодженню позитивного психологічного клімату, який панував під час зустрічей. Адже він був підживлений дитячою спонтанністю та креативністю. Усіх присутніх відрізняв інтерактивний гумор, командний дух і почуття спільної місії.

Позитивний і приємний психологічний клімат мотивував до участі у командному навчання та ефективно впливав на якість роботи команди

Зрештою, командне навчання підігрівалося безперервним бажанням думати та діяти разом і навчатися один в одного.

Загалом ця програма показала, наскільки добре системна методологія підходить до соціальної педагогіки і як це можна використовувати для визначення успішності соціально-педагогічних програм і заходів.

Особиста майстерність, яку у нашому випадку, можна вважати професійною компетентністю, допомагала нам (як зацікавленій стороні) уточнювати та постійно поглиблювати наше особисте бачення і намагатися виконати його, зосереджуючись на наших власних діях і розвиваючи та зміцнюючи такі необхідні для виконання професійної діяльності чесноти як терпіння, самоконтроль, смирення, особиста відповідальність, послідовність, безперервне навчання, особистий розвиток, професійна майстерність і само ефективність.

Завдяки участі в програмі ми домоглися усвідомлення молодими людьми того, що кожній людині властива різноманітність, яка походить від його/її унікальності. Вона важлива і вимагає безперервного вдосконалення зусиль (соціально-педагогічне сприйняття різноманітності).

Висновки до розділу 3

Опрацювання науково-методичної літератури дозволило нам створити програму запобігання цькуванню (булінгу) в закладах освіти, яка насамперед, базується на власних переконаннях різноманітності. Шляхом розширення та зміцнення емоційних, комунікативних та соціальних навичок молоді, нам вдалося консолідувати шкільне товариство у питаннях протидії булінгу.

Дана програма вирізняється тим, що формує позитивне ставлення до різноманітності/інакшості. Сприяє виховання толерантного ставлення, що в нашому випадку є важливим для запобігання булінгу в молодіжному середовищі. Програма носить системний і систематичний характер, побудована на основі використання синергетичного підходу. Вона проголошує необхідність зміцнення соціально-педагогічної ролі школи у сприянні соціально-педагогічної культури школи в боротьбі з явищем булінгу; актуалізує стереотипність поведінки; розвиває вміння знаходити шляхи вирішення з конфліктних ситуацій; допомагає відпрацьовувати навички спілкування в конфліктних ситуаціях; формує навички зняття емоційного напруження; допомагає закріпити уявлення про добродесні відносини між членами колективу; стимулює розуміння емоційних станів інших людей на засадах інакшості.

Основою програми було створення та використання «соціально педагогічного етносу», що сприяло системній культурній трансформації здобувачів освіти, школи, сім'ї та громади в цілому.

Навчили за допомогою програми розпізнавати та опановувати свої емоції, звільнятися від образ. Формувати можливість розвитку та продовження стосунків. Розвивати комунікативні та моральні навички. Розвивати здатності до емпатії.

Навчилися оптимізувати поведінку учасників тренінгу. З гідністю виходити з конфліктної ситуації. Оволодівати конструктивними стратегіями

вирішення конфліктів; навчилися розпізнавати емоційний стан інших учасників групи.

За допомогою програми нам вдалося довести важливість, унікальність та гідність кожної людини. Покращити, зміцнити та розширити комунікативні та соціальні зв'язки між здобувачами освіти. Допомогли усвідомити особистий потенціал кожної особистості. Прагнення підвищувати та зміцнювати як особистий, так і соціальний капітал.

ВИСНОВКИ

Аналіз спеціальної літератури дозволив зробити такі висновки:

Отже, соціально-педагогічна програма «Три кроки» допомогла у запобіганні явища булінгу. Вдалося з'ясувати, що питання різноманітності та цькування в школах взаємопов'язані і є двома сторонами однієї медалі. Дискримінація та недооцінка призводять до маргіналізації та виключення, як всередині, так і ззовні шкільного середовища та провокують поведінку залякування і насильства.

Систематична соціально-педагогічна профілактика на основі соціально-педагогічного етносу сприяла успішному сприйняттю різноманітності/інакшості та мала позитивний вплив на профілактику знущань.

Результати соціально-педагогічної програми показали, що системне, інтерактивне навчальне середовище для дітей і дорослих, сприяє посиленню, розширенню та розвитку емоційних, комунікативних та соціальних навичок в цілому.

Формування та зміцнення соціального педагогічного етносу, спонукає зацікавлені сторони переглядати, розвивати та зміцнювати позитивну поведінку, особливо ту, яка спонукає поважати всі форми різноманітності.

Програма дозволяє визнавати унікальність кожної людини, змушує усвідомлювати цінність спільного життя з іншими без цькування і насилля.

Її мета полягала в тому, щоб розвинути та зміцнити навички проти антисоціальної поведінки, залякування, маргіналізації та відчуження. Крім того, ця програма дозволила висвітлити автентичні стосунки між учасниками, які вибудовувалися поступово в рамках соціально-педагогічних цінностей.

Насправді такі відносини: починалися від особистого та спільного бачення та відданості справі; дозволяли продовжувати позитивну взаємодію, поважаючи унікальність і різноманітність усіх людей; сприяли зміцненню

самоповаги, самоконтролю, емпатії, гідності; розширювали та зміцнювали емоційні, комунікативні та соціальні навички; сприяли налагодженню справжніх стосунків, заснованих на взаємності, довірі, близькості, справжньому інтересі до іншого; вчили співпрацювати один з одним; формували почуття обов'язку, особистої та колективної відповідальності за спільні дії, результатом яких було вироблення «соціального капіталу».

Програма довела, що вона доступна для усіх зацікавлених сторін – людей різного віку, досвіду, соціокультурного рівня тощо. Адже, бажання брати участь у спільному інтерактивному навчанні, розробляти ефективні спільні дії для вирішення спільних проблем - покращує, змінює і, перш за все, запобігає негативним та антисоціальним ситуаціям поведінки у боротьбі з булінгом.

Ефективність програми вважаємо дуже задовільною, і це, в свою чергу, створює сприятливі перспективи для її продовження. Адже підбиваючи підсумки стосовно формування негативного ставлення до булінгу ми домоглися в учнів здатності до емпатійного сприйняття оточення, змогли актуалізувати спогади учнів про взаємини в колективі однолітків, які виступають об'єктивною цінністю їх життя.

Проведена робота з попередження проблеми булінгу в освітньому середовищі довела, що цькування негативно впливає на психічний стан здобувачів освіти, а це в свою чергу відображається на їх соціальних контактах, успішності, емоційній сфері.

Вирішенню проблеми булінгу в освітньому середовищі допоможе впровадження в практику освітніх закладів спеціальних програм з врахуванням національної специфіки на основі соціально-педагогічного етносу.

Робота з подолання та мінімізації проблеми булінгу в освітньому середовищі повинна проводитися на різних рівнях: державному (розробка та впровадження освітньо-виховних програм); на шкільному рівні (розробка та затвердження статутів, правил і т. ін

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Антибулінг*. Практичні заняття / Л. В. Береговська, о. С. Данилюк, І. І. Залеська та ін.; упоряд. В. С. Легка, о. о. овчар, Г. М. Семенів. К.: Видавнича група «Шкільний світ», 2019. 152 с. (*Бібліотека «Шкільного світу»*).
2. Барліт О.О. Форми і методи подолання (мінімізації) соціально-педагогічної та психологічної проблеми булінгу в освітньому середовищі. *Горизонти освіти : Науково-методичний журнал*. 2012. № 2 (35). С. 44 – 47.
3. 2. Барліт О.О. Соціально-педагогічна та психологічна проблема булінгу в освітньому середовищі / О.О. Барліт, А.Ю. Барліт. Запоріжжя : Олекс, 2011. 52 с.
4. Бацевич Ф. С. Словник термінів міжкультурної комунікації / Ф. С. Бацевич ; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. Київ : Довіра, 2007. 207 с.
5. Беляєва О. Булінг у шкільному середовищі. Теорія та практика / О. Беляєва // *Психолог*. 2017. N 17–18. С. 1–46. (Вкладка).
6. *Булінг*. Управлінський аспект / В. кириченко, Г. Ковганич та ін.; упоряд. Н. Харченко. К. : Видавнича група «Шкільний світ», 2019. 120 с. (*Бібліотека «Шкільного світу»*).
7. Блужан Т. В. Булінг як форма шкільного насильства [Електронний ресурс] // *Виховна робота в школі*. 2020. No 11. С. 4–6.
8. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Укл. з головн. ред. В.Т. Бусел. Київ: Ірпінь: ВТФ «Перун», 2009. 1736 с. с. 1317.
9. Barboza, G.E., Schiamberg, L.B., Oehmke, J., Korzeniewski, S.J., Post, L.A., & Heraux, C.G. (2009). Individual characteristics and the multiple contexts of adolescent bullying: An ecological perspective. *Journal of Youth and Adolescence*, 38, 101–121.

10. Batsche, G. M., & Knoff, H. M. (1994). Bullies and their victims: Understanding a pervasive problem in the schools. *School Psychology Review*, 23 (2), 165–174.
11. Гельвецій К.А. Про людину, її розумові здібності та її виховання [Текст] / Гельвецій К.А.; перекл. з французької Валер'яна Підмогильного. – К.: Основи, 1994. 416 с.
12. Грива О. А. Соціально-педагогічні основи формування толерантності у дітей та молоді в умовах полікультурного середовища: монографія / Грива О. А. Київ: Вид. ПАРАПАН, 2005. 228 с
13. Джурило А. П. Допитання «реформування» як однієї з ключових дефініцій у галузі освіти / А. П. Джурило // Нові технології навчання: наук.-метод. зб. / Інститут інноваційних технологій і змісту освіти МОН України. Київ, 2014. Вип. 82. С. 81–87
14. Державна програма «Освіта» XXI століття.
15. Євтух М.Б. Соціальна педагогіка : підручник / М.Б. Євтух, О.П. Сердюк. 2-ге вид., стереотип. Київ: МАУП, 2003. 232 с.
16. Закон України «Про освіту». Прийнято Верховною Радою України 05.09.2017 р. Режим доступу: [//zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145](http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145) – 19.
17. Жданова О. Попередження булінгу. Профілактичний захід для дітей 7-го класу з порушенням слуху [Електронний ресурс] / О. Жданова, Н. Тарасенко // Дитина з особливими потребами. Інклюзивна освіта. Дефектологія. Корекційна педагогіка. 2020. № 9. С. 9–11.
18. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)».
19. Зайченко І.В. Історія педагогіки. У двох книгах. Книга І. Історія зарубіжної педагогіки: [навч. пос.] / І.В. Зайченко. Київ: Слово, 2010. 624 с.
20. Зверєва І. Д. Енциклопедія для фахівців соціальної сфери / За заг. ред. проф. І. Д. Зверєвої. Київ, Сімферополь: Універсум, 2012. 536 с.

21. Кремень В.Г. Модернізація системи освіти як важливий чинник інноваційного розвитку держави // «Освіта України», 2003. № 34.
22. Король А. Причини та наслідки явища булінгу. Відновнеправосуддя в Україні. 2009. № 1 – 2. 190 с.
23. Конвенція ООН про права дитини від 20 листопада 1989 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021 (дата звернення:20.03.2019).
24. Конституція України. Науково-практичний коментар / редкол.: В.Я. Тацій (голова редкол.), О. В. Петришин, Ю. Г. Барабаш та ін.; Нац. акад. прав. наук України. 2-ге вид., переробл.і допов. Харків: Право, 2011. 1128 с.
- 25.Культурологія: теорія та історія культури. Навч. посіб. / За ред. І.І. Тюрменко. Київ : Центр учбової літератури, 2010. 370 с.
- 26.Литвинюк С. А. Булінгу – ні!!! Інтерактивне заняття з елементами тренінгу [Електронний ресурс] // Початкове навчання та виховання. 2020. N 9. С. 71–73.
- 27.Лозко Г. Етнологія України. Філософсько-теоретичні та етнорелігієзнавчі аспекти. Київ: Артек, 2001. 304 с.
- 28.Лушпай Л. І. Шкільний булінг як різновид суспільної агресії // Наук. зап. [Нац. ун-ту «Острозька академія»].Сер.: Філологічна. 2013. Вип. 33.С. 85-88. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/jpdf/Nznuoaf_2013_33_28.pdf
- 29.Лушпай Л.І. Булінг як соціально-педагогічна проблема та шляхи її вирішення (на прикладі досвіду середніх загальноосвітніх шкіл Великої Британії) / Л.І. Лушпай // Українознавчий альманах. 2010. Вип. 4. С. 126 – 131.
- 30.Мацейків Т. Етнокультурна ідентифікація особистості // Педагогіка і психологія. 2001. №1. С. 17-23.
- 31.Мультфільм «Міст»<https://www.youtube.com/watch?v=BJnLeZzSVZM>

32. Ожійова О. М. Шкільне насильство: сутність, види, профілактика : автореф. дис. ... канд. соціол. наук : спец. 22.00.04 / О. М. Ожійова; Харк. нац. ун-т внутр. справ. Х., 2012. С. 10–20.
33. Остапчук О.Є. Діяльність учителя: готовність до інновацій. Кривий Ріг : ПП «Іріда», 2004. 155 с.
34. Oleksiuk N.S. The role of sociocultural activity in the socialization process of personality / N. S. Oleksiuk // Problems of development modern science: theory and practice: Collection of scientific articles. EDEX, Madrid, España, 2016. P. 318–321.
35. Підласий І. П. Булінг зупинити не можна, його треба очолити [Електронний ресурс] // Управління школою. 2019. № 7. С. 2–15.
36. Протидія булінгу в закладі освіти: системний підхід. Методичний посібник. / Андрєєнкова В.Л., Мельничук В.О., Калашник О.А. Київ: ТОВ «Агентство «Україна», 2019. 132 с.
37. Пояснювала записка до проекту Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу // Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=64402.
38. Побірченко Н. А. Трансформація психологічних процесів в освітології / Н. А. Побірченко // Неперервна професійна освіта: теорія і практика. Київ.: Київський ун-т ім. Б. Гринченка, 2012. № 3–4. С. 118–123. <https://core.ac.uk/download/pdf/19668096.pdf>
39. Пономаренко О. М. Булінг проблема того, хто потерпає від булінгу, чи групи? [Електронний ресурс] / О. М. Пономаренко // Класному керівнику. Усе для роботи. 2019. N 11. С. 30–34.
40. Права людини. Булінг як форма насилля. URL: <https://vseosvita.ua/library/prava-ludini-buling-akforma-nasilla-107015.html> (дата звернення: 20.03.2019).
41. Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні: Закон України від 6 вересня 2012 р. № 5207-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 32. Ст. 412

- 42.Размолодчикова І.В. Формування соціальної відповідальності як умова соціалізації особистості. Сучасна освіта: реалії та перспективи: збірник наукових і науково-методичних праць / за ред. І.В. Онищенко : Кривий Ріг, 2016. Вип.8. С. 47.
- 43.Психологічний супровід навчально-виховного процесу. Навчально-методичний посібник / Д.Д.Романовська, Л.В.Кирилецька //Психологія: [електронний посібник]. Чернівці: ІППОЧО, 2015.
- 44.Размолодчикова І. В. Імідж – шлях до успіху // Педагогіка вищої та середньої школи: Зб. наук. праць. Випуск 29 / Редкол.: В. К. Буряк (головн. редактор) та ін. Кривий Ріг, 2010. С. 316–320.
- 45.Скажи булінгу «Ні!» : 5 мультфільмів, які навчають цінувати кожного [Електронний ресурс] : [Веб-сайт]. Електронні дані. Режим доступу : <https://naurok.com.ua/post/skazhi-bulingu-ni-5-multfilmiv-yaki-navchayut-cinuvati-kozhnogo>.
- 46.Salmivalli, C., Voeten, M., &Poskiparta, E. (2011). Bystandersmatter: Associations betweenrein forcing, defending, and the frequency fbullyingin classrooms. *JournalofClinicalChildandAdolescentPsychology*, 40, 668–676.GoogleScholar.
- 47.Савельєв Ю. Б.Виключення та насильство: чи існує булінг в українській школі // Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія» / Національний університет «Києво-Могилянська академія». 2009. Т. 97: Педагогічні, психологічні науки та соціальна робота. С. 71–75.
- 48.Стельмах С. Булінгушколітайогонаслідки // Гуманізаціанавчально-виховногопроцесу : збірникнауковихпраць / [Заг. ред. проф. В. І. Сипченка]. Слов'янськ: СДПУ, 2011. С. 431–440.
- 49.Стельмах С. С. Обдаровані діти як об'єкт булінгу// Навчання і виховання обдарованої дитини: теорія і практика : зб. наук. пр. Вип. 8. К. : Ін-т обдарованої дитини, 2012. С. 196-202.

50. Степико М. Буття етносу: витоки, сучасність, перспективи (філософсько-методологічний аналіз). Київ: Товариство «Знання», КОО, 1998. 251с.
51. Стоп шкільний терор. Український інститут досліджень екстремізму. Київ, 2017, 84 с.
52. Система захисту дітей від жорстокого поводження: навч.-метод. посіб. / Л. Волинець, Т. Дорошок, М. Євсюкова та ін. [ред.: К. Левченко, І. Трубавіна] ; Держ.соц. служба для сім'ї, дітей та молоді; Міжнар. Жіночий правозахисн. центр «Ла Страда Україна». Київ: Держсоцслужба, 2005. 395 с.
53. Сисоєва С. О. Освітлогічний контекст освітніх реформ / С. О. Сисоєва // Освітні реформи: місія, дійсність, рефлексія: монографія / за ред. Василя Кременя, Тадеуша Левовицького, Віктора Огнев'юка, Світлани Сисоєвої. Київ: ТОВ «Видавниче підприємство «ЕДЕЛЬВЕЙС»», 2013. 460 с.
54. Сорока-Росинський В. Національне і героїчне у вихованні. Педагогіка, 1991. 24с.
55. Слесь Г. В. Насильство серед учнів. Як його уникнути чи як йому протидіяти? [Електронний ресурс] / Г. В. Слесь, К. С. Попова // Педагогічна майстерня. 2019. N 2. С. 30–36.
56. Ступа Я. Булінг у школах. Чим можна його подолати? [Електронний ресурс] / Я. Ступа // Педагогічна майстерня. 2019. N 5. С. 20–24.
57. Соціально-педагогічна та психологічна робота з дітьми у конфліктний та постконфліктний період : метод. рек. / Н.П. Бочкор, Є.В. Дубровська, О.В.Залеська та ін. Київ: МЖПЦ «Ла Страда-Україна», 2014.
58. Тлумачний словник-мінімум із соціальної педагогіки та соціальної роботи / упор. Л. В. Лохвицька. 2-ге вид., оновл. Тернопіль : Мандрівець, 2017. 232 с.

59. Thayer-Bacon, B. (2000). Fallibilism and pluralism. Paper presented at American Education Studies Association Annual Conference, Vancouver, BC, Canada, November 1–5, 2000. [Google Scholar](#)
60. Twemlow, S.W. & Sacco, F.C. (2013). How & Why Does Bystanding Have Such a Startling Impact on the Architecture of School Bullying and Violence? *International Journal of Applied Psychoanalytic Studies*, 10(3), 289–306. [Google Scholar](#)
61. Трансформаційні процеси у шкільній освіті країн Європейського Союзу та США: монографія / [А. П. Джурило, О. З. Глушко, О. І. Локшина та ін.]. Київ: ТОВ «КОНВІ ПРІНТ», 2018. 192 с.
62. Тищенко Н. П. Булінг. Помилки у разі втручання [Електронний ресурс] / Н. П. Тищенко // Педагогічна майстерня. 2019. N 4. С. 13–17.
63. Українська психологічна термінологія: словник-довідник / за ред. Л. А. Чепи. Київ: ДП «Інформ.-аналіт. агентство», 2010. 640 с.
64. Ушинський К. Д. Зібрані твори. М.-Л., 1949. Т. 6.
65. Lahelma, E. (2004). Tolerance and understanding? Students and teachers reflect on differences at school. *Educational Research and Evaluation*, 10, 3–19. [Google Scholar](#)].
66. Фатєєва М. В. Профілактика булінгу в учнівському середовищі. Тренінг для учнів [Електронний ресурс] // Шкільному психологу. Усе для роботи. 2020. N 5. С. 20–24.
67. Федорченко Т. Є. Рання профілактика негативних проявів у поведінці дітей / Т. Є. Федорченко. Київ: ТОВ «ХІК», 2003. 128 с.
68. Шапар В. Б. Сучасний тлумачний психологічний словник. Харків : Прапор, 2007. 640 с.
69. Шинкарук В. Д. Теорія та історія соціального виховання в зарубіжних країнах (для студентів напряму підготовки «Соціальна педагогіка») / В. Д. Шинкарук, Р. В. Сопівник, І. В. Сопівник Київ : ЦП «Компринт», 2015. 236 с.

70. *Шкільне цькування* [Електронний ресурс]: [Вебсайт]. Електронні дані.
Режим доступу: [https://uk.wikipedia.org/wiki/ Шкільне_цькування](https://uk.wikipedia.org/wiki/Шкільне_цькування).
71. *Що таке булінг* [Електронний ресурс]: [Веб-сайт]. Електронні дані.
Режим доступу: <https://www.stopbullying.com.ua>